

Maciej Kwiatkowski

<https://orcid.org/0000-0001-8889-8086>

Uniwersytet w Białymstoku

Źródła do dziejów ekonomii grodzieńskiej w archiwach, bibliotekach i muzeach polskich i zagranicznych

Zarys treści

Artykuł przedstawia wybrane źródła do dziejów ekonomii grodzieńskiej, odnalezione podczas kwerend archiwalnych i bibliotecznych przeprowadzonych w Polsce i za granicą. Majątek był jednym z większych dóbr stołowych przynależnych do wielkiego księcia litewskiego. Duże znaczenie wybranej własności nadwornej, a także wzrost materiałów i zaleceń biurowych wpłynęły na liczebność dokumentacji, szczególnie w drugiej połowie XVIII stulecia.

Abstract

The article presents the selected sources of history of the economy of Grodno, which were discovered during the preliminary archival and library research conducted in Poland and abroad. The property was one of the greatest domains belonging to the Grand Duke of Lithuania. The great importance of the selected court properties as well as the increase of the materials and bureaucratic recommendations had an influence on the amount of documentation, especially in the second half of the eighteenth century.

Słowa kluczowe: Grodno, ekonomie, źródła, kwerenda, gospodarka, społeczeństwo

Keywords: Grodno, royal domains, sources, preliminary research, economy, society

Początek historii ekonomii koronnych i litewskich nieodłącznie wiąże się z podziałem skarbu publicznego przeprowadzonym w 1589 i 1590 r. W konsekwencji konstytucji sejmowych ostatecznie wyodrębniono część skarbu królewskiego (nadwornego), przeznaczonego nie tylko na utrzymanie króla i jego rodziny, ale też administrację, służbę czy gwardię monarchy. Od niego zależały szczegółowe kierunki przepływów finansów w ramach skarbu nadwornego. Pieniądze, które stanowiły podstawę zasobów króla, pochodziły głównie z dóbr stołowych (ekonomii), będących rozległymi majątkami ziemskimi. W Koronie były to: ekonomie

rogozińska, samborska, tczewska, starostwo sandomierskie i wielkorządy krakowskie. Do litewskich własności nadwornych należały ekonomie: brzeska, kobryńska, grodzieńska, olicka, mohylewska i szawelska. Ponadto do skarbu nadwornego trafiały zyski z ceł, myt, mennic, żup, a także palowe z Elbląga i Gdańska¹.

Ekonomia grodzieńska była drugą, a po I rozbiórze Rzeczypospolitej i tym samym likwidacji ekonomii mohylewskiej stała się największą własnością nadworną w Wielkim Księstwie Litewskim. Położenie grodzieńskich dóbr stołowych odpowiadało zachodniej granicy Litwy. Mówimy więc o obszarze z pogranicza dwóch części Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Majątek pierwotnie współtworzył rozległe własności królowej Bony Sforzy, ciągnące się od Podlasia po Polesie, Grodzieńszczyznę i Żmudź. Z czasem włość grodzieńska przeszła na rzecz Zygmunta II Augusta, by ostatecznie stać się częścią własności nadwornej w państwie polsko-litewskim².

Celem artykułu jest opisanie źródeł archiwalnych, w tym kartograficznych, do dziejów ekonomii grodzieńskiej przechowywanych w polskich i zagranicznych archiwach oraz bibliotekach, często niewyodrębnionych w zespołach dotyczących różnych dóbr stołowych.

Istniejące prace źródłoznawcze w mniejszym lub większym stopniu odnosiły się do zachowanych oraz zagubionych materiałów związanych z ekonomią grodzieńską. Niekiedy analizowały jedynie niewielką część majątku w wybranym okresie³. Innym razem badania dotyczyły dokumentów powiązanych szczególnie z Grodnem, w tym również tamtejszymi dobrami stołowymi⁴.

W związku z założeniami pracy pomijam liczne źródła drukowane, dobrze znane w literaturze przedmiotu. Chodzi głównie o edycję pt. *Писцовая книга Гродненской экономии* oraz ustawę na wołoki, wraz z późniejszą poprawką⁵.

¹ *Ordinatio o prowentach krolewskich w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. 2: 1587–1609, przyg. do dr. S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 116; *Rationes Krola Iego Miłości*, w: *ibidem*, s. 148. W konstytucjach nie wymieniono ekonomii kozienickiej.

² W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958; E. Dubas-Urwanowicz, *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność*, w: *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. J. Urwanowicz, A. Woltanowski, Białystok 1997, s. 11; *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2009, s. 336; R. Leonavičiūtė-Gecevičienė, *Bona Sforca ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Jogailaičių dinastijos stiprinimas*, Vilnius 2021, mps pracy doktorskiej napisanej pod kier. R. Ragauskienė, VUB, s. 80–81; P. Collmer, *Verwaltete Vielfalt. Die königlichen Tafelgüter in Polen Litauen, 1697–1763*, Stuttgart 2022.

³ C. Bach-Szczawińska, *Inwentarze skarbowe w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie- źródła do dziejów Krynek XVIII wieku*, w: *Małe miasta. Ślady przeszłości*, red. M. Zemłos. Lublin–Strzyżów–Supraśl 2017, s. 441–465.

⁴ J. Gordiejew, *Losy archiwaliów grodzieńskich z XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 2, 1998, s. 72–86.

⁵ *Писцовая книга Гродненской экономии с прибавлениями, изданная Виленской Комиссией для разбора древних актов*, t. 1–2, Вилно 1881–1882; J. Jaroszewicz, *Opis Litwy od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. 2, Wilno 1844, s. 237–238; *Устава на волоки Господара Короля его милости во-всем Великом Княжестве Литовском. Лема Божого Нарождения 1557*,

Spośród pozostałych źródeł opublikowanych warto wymienić instrukcję gospodarczą wydaną dla ekonomii litewskich⁶ oraz materiały zamieszczone w seriach *Акты издаваемые Виленскою Коммиссиею для разбора древних актов*⁷ i *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России*⁸. W artykule nie uwzględniłem również dokumentów do dziejów leśnictw zlokalizowanych w pobliżu ekonomii grodzieńskiej. Zważywszy na niejasną sytuację miejscowych kompleksów leśnych, z odrębnymi podziałami administracyjnymi i osadniczymi, potraktowałem je jako oddzielne własności nadworne⁹.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Najwięcej materiałów źródłowych do historii ekonomii grodzieńskiej znajduje się w AGAD. Wynika to z jego roli jako centralnej instytucji gromadzącej najważniejsze zbiory związane z historią Polski (a także Litwy). Na znaczenie archiwum w badaniach dóbr stołowych wpłynęły również zasoby, które z czasem włączono w obręb AGAD. Niestety, do naszych czasów nie przetrwała część kolekcji celowo zniszczonej w okresie II wojny światowej przez Niemców okupujących Warszawę¹⁰.

месяца апреля 1 дня, w: *Литовская метрика. Книги публичных дел*, t. 1, Юрий 1914 (Русская Историческая Библиотека, t. 30), s. 551–552.

⁶ *Instruktarz gospodarski [Antoniego Tyzenhauza]*, w: *Polskie instruktarze ekonomiczne*, wyd. S. Pawlik, Kraków 1915, s. 188–196.

⁷ *Акты издаваемые Виленскою Коммиссиею для разбора древних актов*, t. 7: *Акты Городненского гродского суда*, Вилно 1874.

⁸ *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России*, t. 7: 1361–1598, Санкт Петербург 1872.

⁹ Kwestia przynależności leśnictw znajdujących się w powiecie grodzieńskim do ekonomii grodzieńskiej jest niejednoznaczna. W XVII stuleciu dobra te nierzadko były opisywane w odrębnych źródłach. Rewizja z 1680 r. dotyczyła tylko obszaru ekonomii grodzieńskiej i nie ustosunkowano się w niej do sytuacji w leśnictwach (być może wynikało to z oddzielenia nadawanych dzierżaw na dobra stołowe). Nawet jeżeli w przekazach historycznych wyodrębniano poszczególne własności leśne, twórcy dokumentów wyraźnie rozdzielali je od informacji poświęconych ekonomii grodzieńskiej; AGAD, MK, dz. XVIII, Lustracje, sygn. 78, „Contract o ekonomią Grodzieńską z Lesnictwa do niej przyległe z Jey m P Buthlerową Podkomorzyną Koronną uczyniony w Nowymdworze 10 February 1662 A”, s. 249. Z kolei kontrakt dzierżawny na leśnictwa perstuńskie i przełomskie z 1673 r. wyraźnie uznaje je za część ekonomii grodzieńskiej; ANK, Archiwum Sanguszków, sygn. 187, „Prorogatio Contractv Slachetnemu Matheuszowi Gulbinskiemu na Lesnictwo Perstunskie Przełomskie y Nowodworskie w Oekonomiey Grodzieskiej do lat trzech ktore się poczynaią w terażniejszym Roku 1673 w dzień S. Marcina, a konczą się w tosz święto in Ano 1676”, k. 114. Wydaje się, że od 1729 r. rozpoczęto proces włączania większości leśnictw w skład ekonomii grodzieńskiej, co skutkowało stopniowym zanikaniem odrębnych materiałów, związanych z obydwooma typami własności nadwornych; AGAD, AK, sygn. I/9, k. 69–94; AGAD, AK, sygn. III/179, k. 2, 5.

¹⁰ A. Stebelski, *Dzieje zniszczenia Archiwum Głównego Akt Dawnych*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 14–28; J. Karwasińska, *Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej*, w: *ibidem*, s. 70–125.

Archiwum Kameralne

Bez wątpienia jednym z najważniejszych zespołów umożliwiających poznanie dziejów ekonomii grodzieńskiej jest Archiwum Kameralne. Powstało ono w wyniku decyzji króla Augusta II Mocnego, chcącego zreorganizować zarządzanie dobrami stołowymi. Edward Stańczak uważał wręcz, że Archiwum Kameralne jest jedynym miejscem do rozpoznania dziejów własności nadwornej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, co jest jednak opinią przesadzoną¹¹. Przechowywane w zespole materiały pozwalają na poznanie historii funkcjonowania koronnych i wielkosiążących dóbr stołowych w XVIII w., częściowo również odnoszą się do stuleci wcześniejszych¹². Zespół ten podzielono na trzy części, dotyczące panowania kolejnych władców polski: Augusta II, Augusta III oraz Stanisława Augusta Poniatowskiego. Najobszerniejszym fragmentem kolekcji są materiały powstałe za rządów ostatniego monarchy, co bezpośrednio wpłynęło na liczbę rękopisów związanych z ekonomią grodzieńską.

Istotne informacje związane z grodzieńskimi dobrami stołowymi kryją się już w drugiej sygnaturze zespołu. Widnieją w niej imiona i nazwiska dzierżawców ekonomii grodzieńskiej (Maciej Grabowski, Benedykt Reühenberg, Zygmunt Stryeński), a także dane o wpłacanych kwotach pieniężnych, zwykle wyrażonych w tyńfach. Ciekawym dokumentem jest spis ekonomii koronnych i litewskich z początku oświecenia, z uwzględnieniem leśnictw¹³. Jak już zaznaczyłem, celem artykułu nie jest prezentacja i omówienie źródeł do dziejów kompleksów leśnych znajdujących się w pobliżu ekonomii grodzieńskiej. Warto jednak zrobić wyjątek i odnotować ordynację leśnictwa bersztańskiego z 1640 r., wraz z inwentarzem tegoż majątku oraz leśnictwa stryjskiego z 1729 r.¹⁴ Wynika to z faktu, że obie własności pod koniec lat 20. XVIII w. zostały przyłączone do ekonomii grodzieńskiej. Pod tą samą sygnaturą kryje się rejestr pensji, które Krzysztof Pac, ekonom grodzieński w latach 1670–1676, powinien płacić na rzecz poszczególnych świątyń¹⁵. Rejestr hiberny poza wpłacanymi kwotami pieniężnymi ukazuje liczbę jednostek administracyjnych współtworzących analizowany majątek w 1719 r.¹⁶ Innym wartościowym materiałem jest trzyletni kontrakt dzierżawny na wszystkie ekonomie wielkosiążące z 1721 r.¹⁷ Kontrahentem został Franciszek Maksymilian Ossoliński. Ówczesnego podskarbiego nadwornego koronnego zobowiązano do zapłaty 300 tys. tyńfów rocznie w czterech ratach. Sporządzono również kopię

¹¹ E. Stańczak, *Kamera saska za czasów Augusta III*, Warszawa 1973, s. 8–11.

¹² G. Iwanowska, *Archiwum Kameralne, [1451] 1700–1798 [1816]. Inwentarz zespołu PL, 1/8*, <http://www.agad.gov.pl/pomoce/AKamer8.xml> (dostęp: 14 VII 2023).

¹³ AGAD, Archiwum Kameralne (dalej: AK), sygn. I/2, s. 14–16, 138, 163.

¹⁴ AGAD, AK, sygn. I/9, s. 1–3, 69–96.

¹⁵ *Ibidem*, s. 13.

¹⁶ *Ibidem*, s. 16.

¹⁷ *Ibidem*, s. 33–50.

dokumentu w języku niemieckim. Materiałem wyróżniającym się pod względem chronologicznym spośród innych źródeł w Archiwum Kameralnym jest kopia inwentarza starostwa grodzieńskiego z 1578 r.¹⁸ Spisano go po śmierci poprzedniego starosty, Grzegorza Chodkiewicza. Warto mieć na uwadze, że część majątku (włość milkowszczyzna, odelska, skidelska) pozostawała w rękach innych użytkowników¹⁹. Z kolei nazwa inwentarza datowanego na 1720 r. wprowadza czytelnika w błąd²⁰. Zatytułowano go „Rewizya za ordynacyą J Kr Mci Pana Naszego Milosciwego y Skarbu Jego Panskiego Nadwornego to jest: w Ekonomy Grodzienskiej Lesnictwach Sokolskim, Nowodworskim, Persztunskim et.” Kontrolerzy zlustrowali jednak wyłącznie klucz chodorowski i kumiański, będące zresztą tylko częścią leśnictwa nowodworskiego i sokólskiego. Próżno szukać w źródle informacji dotyczących ekonomii grodzieńskiej, aczkolwiek warto zauważyć szczegółowość zamieszczonych w dokumencie danych o gruntach chłopskich.

Dział drugi Archiwum Kameralnego zawiera interesujące kontrakty dzierżawne na grodzieńskie dobra stołowe, wystawione dla Jerzego Detloffa Flemminga. Odnalazłem umowy pochodzące z lat 1736²¹, 1742²², 1748²³, 1754²⁴, 1762²⁵. Istnieje również inwentarz ekonomii grodzieńskiej z okresu obejmowania majątku przez Flemminga²⁶. Odnosi się on głównie do dworów i folwarków grodzieńskich dóbr stołowych, nie wyodrębniając przy tym wiadomości ze wsi czy miast. W innym miejscu zespołu widnieje interesujący spis miejscowości współtworzących badaną własność nadworną²⁷. Lista jest szczególnie istotna, ponieważ obejmuje też jednostki osadnicze z lat 1638, 1675, 1676, 1689, nieuwzględnione w inwentarzach ekonomii grodzieńskiej. Pozwala to na pełniejszą rekonstrukcję sieci osadniczej, a także areał wsi i folwarków. Dla czasów administratury Flemminga zachowało się sporo suplik, czyli skarg, próśb i kwestii spornych między poddanymi a zarządcami ekonomii grodzieńskiej²⁸. Były one rozpatrywane przez Komisję Skarbową.

¹⁸ AGAD, AK, sygn. I/10. Inwentarz starostwa grodzieńskiego, podobnie jak oba tomy *Писцовой книги...* z 1578 stanowił jeden z ważniejszych dokumentów wykorzystanych w tekstach; A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Zasoby wodne w dobrach wielkosiążących zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2016; *eadem*, *Dwory starostwa grodzieńskiego w XVI wieku – uwagi o stanie gospodarczym w świetle źródeł*, „Echa Przeszłości” 22, 2021, nr 2, s. 67–85.

¹⁹ AGAD, AK, sygn. I/10, s. 1.

²⁰ AGAD, AK, sygn. I/13.

²¹ AGAD, AK, sygn. II/184, s. 2–7.

²² AGAD, AK, sygn. II/57, s. 239–251.

²³ AGAD, AK, sygn. II/184, s. 103–116.

²⁴ AGAD, AK, sygn. II/117, s. 401–420.

²⁵ AGAD, AK, sygn. II/156, s. 41–59.

²⁶ AGAD, AK, sygn. II/185.

²⁷ AGAD, AK, sygn. I/13.

²⁸ AGAD, AK, sygn. II/116, s. 336–337; AGAD, AK, sygn. II/153, s. 235–236; AGAD, AK, sygn. II/155, s. 242–243, 259–262; AGAD, AK, sygn. II/156, s. 145–146; AGAD, AK, sygn. II/157, s. 110–111, 113, 176–177; AGAD, AK, sygn. II/184, s. 35–37, 210–268, 309–312.

Dotyczą one jednak głównie przełomu lat 50. i 60. XVIII w. Sporo zagadnień skupiało się na problematyce chłopskiej i mieszczańskiej, lecz natrafimy też na sprawy obejmujące wszystkie stany społeczne, w tym Żydów. Pod sygnaturami II/117, II/181 i II/184 są odnotowane wpływy z hiberny oraz podymnego, wpłacanych z różnych ekonomii królewskich i wielkksiążęcych²⁹. Zachowała się też lista pensji, wedle której finansowano urzędników ekonomicznych³⁰. Źródła są jednak poświęcone początkowi dzierżawy Flemminga. Obiecujący wydawał się spis wysiewów w ekonomii grodzieńskiej za lata 1734 i 1754³¹. Niestety dane są podane sumarycznie i trudno je wykorzystać do badań szczegółowych problemów gospodarczych, jak np. wysokości plonów. Warto jednak zauważyć, że źródło informuje o sytuacji gospodarki rolnej również w pobliskich leśnictwach oraz ekonomii olickiej.

Dział III oferuje najwięcej różnorodnych materiałów do dziejów ekonomii grodzieńskiej. Na uwagę zasługuje sumariusz wszelkich przychodów i wydatków z arend, tworzonych przez dobra stołowe, z 1765 r.³² Dokumenty ukazują daleko idące rozbieżności w intratności majątków królewskich i wielkksiążęcych. Źródło zawiera też dane o stanie wielu własności nadwornych w ostatnim roku generalnej dzierżawy ekonomii litewskich przez Jerzego Detloffa Flemminga. Najpewniej z początku panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego pochodzi także interesujący spis zaleceń, który odnosi się do konieczności powołania dodatkowego wiceadministratora czy sporządzenia inwentarza w ekonomii grodzieńskiej³³. Bliżej nieznany autor tekstu szukał sposobów na zwiększenie intratności badanego majątku, poprzez wzrost czynszu bądź zmianę sposobu rozdawania ziemi poddanym. Dyspozycje wydano w zasadzie do wszelkich dóbr wielkksiążęcych tworzących dochodowość skarbu nadwornego. Postulaty urzędnika zostały wysłuchane i w zasobach Archiwum Kameralnego przetrwały trzy istotne inwentarze ekonomii grodzieńskiej i olickiej, odpowiednio z lat 1766³⁴, 1767³⁵ i 1768³⁶. Choć materiały wydają się stosunkowo krótkie (ich objętość wynosi od 10 do 15 stron), sporządzono je na rozległych arkuszach papieru, a dokumenty są niezwykle szczegółowe i dostarczają danych z istotnych działów gospodarki. Pewną ich wadą jest sumaryczny sposób prezentacji większości informacji. Wiadomości

²⁹ AGAD, AK, sygn. II/117, s. 6–10; AGAD, AK, sygn. II/181, s. 173, 316–324, 333; AGAD, AK, sygn. II/184, s. 149–156.

³⁰ AGAD, AK, sygn. II/160, s. 122–127.

³¹ AGAD, AK, sygn. II/185, s. 72–73.

³² AGAD, AK, sygn. III/494.

³³ AGAD, AK, sygn. III/159.

³⁴ AGAD, AK, sygn. III/179.

³⁵ AGAD, AK, sygn. III/180.

³⁶ AGAD, AK, sygn. III/181. Pod sygn. III/172, III/173 i III/174 kryją się identyczne w konstrukcji sumariusze inwentarzy ekonomii brzeskiej. Sporządzono je również w latach 1766–1768.

są drobiazgowo, ale dotyczą większych jednostek administracyjnych (kluczy, guberni). Przy badaniu jedynie ekonomii grodzieńskiej koniecznym krokiem jest oddzielenie danych pochodzących z sąsiedniej ekonomii olickiej³⁷. Odnalazłem też sporo suplik mieszkańców ekonomii grodzieńskiej z drugiej połowy lat 70. XVIII stulecia³⁸. Podobnie jak w drugiej części zespołu, autorami były osoby pochodzące ze wszystkich stanów społecznych. Do zdecydowanej większości spraw dołączono odpowiedzi Komisji Skarbowej. W trzeciej części Archiwum Kameralnego zachowało się wiele źródeł do dziejów krótkiej administratury Franciszka Rzewuskiego. Był on w latach 1780–1783 generalnym dzierżawcą wszystkich ekonomii litewskich. Dysponujemy więc spisem przychodów i wydatków z całego okresu dzierżawy litewskich dóbr stołowych, wraz ze stosownym bilansem³⁹. Część kosztów powstała z konieczności odbudowy gospodarstw poddanych w wyniku gradobicia oraz pożarów. Inne dane odnoszą się do pensji pracowników manufaktur grodzieńskich⁴⁰. Warte uwagi są dość liczne kwity wystawiane dla mieszkańców ekonomii grodzieńskiej (np. chłopów odbywających podwozy) oraz uczniów z pobliskiej szkoły kadetów⁴¹. „Explicacya wszelkich Remanentow Ekonomy Grodzieńskiej In Fundo Horodnicy” zawiera wiele cennych informacji w zakresie cen przeróżnych towarów, m.in. zbóż czy wyrobów z drewna⁴². Pod tą samą sygnaturą kryje się szereg wydatków z poszczególnych guberni współtworzących ekonomię grodzieńską na początku lat 80. XVIII w.⁴³ Szczegółowy spis obiektów gospodarczych w miejscowości Horodnica i pozostałej części analizowanego majątku pozwala na zbadanie potencjału ekonomii grodzieńskiej za rządów Rzewuskiego⁴⁴. Z czasów tego dzierżawcy dochował się także inwentarz wsi *nowosadzibnych* ekonomii grodzieńskiej z 1782 r.⁴⁵ Obejmuje on sześć nowo powstałych siół w guberni janowskiej. W dokumencie odnajdziemy głównie listę areалу i majątku każdego gospodarza wraz z powinnościami pieniężnymi. Zachował się rejestr strat i ulg przyznanych włościanom klucza łabeńskiego po opadach gradu. Miało to miejsce po ustaniu administratury księcia Poniatowskiego, w 1789 r.⁴⁶ Ponieważ w zasobach AGAD nie zachowała się żadna rewizja

³⁷ W początkach administratury Antoniego Tyzenhauza była to po prostu gubernia olicka.

³⁸ AGAD, AK, sygn. III/179.

³⁹ AGAD, AK, sygn. III/155, s. 162; AGAD, AK, sygn. III/160, s. 68–89, 126–131, 161, 203, 354; AGAD, AK, sygn. III/163, s. 1–163; AGAD, AK, sygn. III/164.

⁴⁰ AGAD, AK, sygn. III/160, s. 428–430.

⁴¹ *Ibidem*, s. 94, 100, 316–352, 361–379, 417–418.

⁴² AGAD, AK, sygn. III/184, s. 1–74.

⁴³ *Ibidem*, s. 75–181.

⁴⁴ AGAD, AK, sygn. III/182.

⁴⁵ AGAD, AK, sygn. III/183.

⁴⁶ AGAD, AK, sygn. III/188, s. 121–124; *Pamiętniki synowca Stanisława Augusta*, wyd. J. Łojek, Warszawa 1979, s. 63–64.

grodzieńskich dóbr stołowych z lat 90. XVIII w., za istotny uważam inwentarz klucza jeleniogórskiego oraz folwarku Jastrzębna⁴⁷. Dane zawarte w dokumencie można z dużą dozą ostrożności przenieść na uwarunkowania w pozostałej części ekonomii grodzieńskiej, biorąc jednak poprawkę na możliwe różnice w innych jednostkach administracyjnych. Ciekawe, choć niejasne są informacje o niewybranych opłatach od chłopów z grodzieńskich dóbr stołowych⁴⁸. Dokument przedstawia stan na rok 1789, ale niezapłacone kwoty sięgały okresu sprzed trzech lat. Możemy się domyślać, że przyczyną niezapłacenia podatków bądź czynszu był niedostatek chłopów lub klęski elementarne czy epidemie. Podobny dokument, obejmujący lata 1789–1792, znajduje się w innym miejscu zespołu archiwalnego⁴⁹.

Archiwum Skarbu Koronnego

Zasób tego zespołu w zdecydowanej większości obejmuje źródła do dziejów skarbowości polskiej. W jego skład wchodzi rękopisy archiwum podskarbińskiego i warszawskiego oraz kwarcianego⁵⁰. Również w tych zespołach sporadycznie można natrafić na materiały użyteczne w historycznych badaniach nad skarbowością litewską, w tym także analizą litewskich dóbr stołowych. Najistotniejsze źródła do dziejów ekonomii grodzieńskiej są w dziale XIX (Akta ekonomii, czyli dóbr stołowych królewskich XVI–XVIII)⁵¹. Dokumenty w dużej części uległy zniszczeniu, zachowały się jednak też materiały wyjątkowe.

Pewną wartość przejawia sumariusz przychodów ze starostwa grodzieńskiego, datowany na 1578 r.⁵² Jest on jednak w mniejszym stopniu użyteczny niż bardziej szczegółowy inwentarz dóbr grodzieńskich z Archiwum Kameralnego⁵³. Do materiału dołączono również spis włók dzierzonych przez donatariuszy oraz poddanych, którym zmniejszono wysokość płaconego czynszu. Za bardzo istotny dokument uważam „Spis szczegółowy Wszelkiego Rodzaju Remanentów w Dobrach Stołowych JKMcI w Ekon Litewskich położonych”⁵⁴. Źródło utworzono po ustaniu trzyletniej, generalnej dzierżawy litewskich dóbr stołowych Antoniego Tyzenhauza. Znajdziemy w nich dane dotyczące manufaktur grodzieńskich i wszystkich ekonomii wielkopszących. Porównywano głównie intratność wielu części gospodarek własności nadwornej w 1777 i 1780 r., choć warty uwagi jest również sumariusz dochodów z poszczególnych ekonomii od 1766 do 1777 r.

⁴⁷ AGAD, AK, sygn. III/189.

⁴⁸ AGAD, AK, sygn. III/187, s. 1–45.

⁴⁹ AGAD, AK, sygn. III/190.

⁵⁰ J. Karwasieńska, *op. cit.*, s. 77–78.

⁵¹ *Ibidem*, s. 94, 97–98.

⁵² AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 71.

⁵³ Zob. przyp. 18.

⁵⁴ AGAD, ASK, dz. 1, sygn. 387.

Archiwum Tyzenhauzów

Kolekcja ta obejmuje głównie źródła do dziejów administracji Antoniego Tyzenhauza. Rękopisy dotyczą piętnastoletniego okresu zarządu litewskimi dobrami stołowymi. Sporadycznie pojawiają się także materiały do czasów dzierżawy Jerzego Detloffa Flemminga.

Część archiwaliów zawiera informacje o kosztach utrzymania krajowych i zagranicznych rzemieślników pracujących w grodzieńskich manufakturach czy funkcjonowania przedsiębiorstw w zlokalizowanej nieopodal Grodna wsi Horodnica⁵⁵. Co ciekawe, do bieżących rachunków, sprawozdań i inwentarzy dołączono również próbki materiałów z poszczególnych fabryk. Dane odnoszą się głównie do lat 70. XVIII w. Pod sygnaturą D25 kryje się sporo interesujących informacji na temat: spraw manufaktur, sporów, uwag do nowożytnych poradcików gospodarczych, zagadnień dotyczących donatariuszy⁵⁶. Pewna grupa archiwaliów podaje wiadomości o historycznych zasobach bliżej niesprecyzowanego archiwum wileńskiego⁵⁷. Warto pochylić się nad „Składem Ekonomii Grodzieńskiej”, ukazującym, jakie jednostki administracyjne współtworzyły grodzieńskie dobra stołowe⁵⁸. Część informacji jest jednak bardzo nieprecyzyjna, wymaga ostrożności lub weryfikacji, jak np. fakt przynależności do ekonomii grodzieńskiej w przeszłości miasta Bielsk (dzisiejszy Bielsk Podlaski) czy łowiectwa białowieskiego. Nie można zapominać o zachowanej korespondencji Antoniego Tyzenhauza⁵⁹. Część listów powstała jeszcze przed okresem objęcia przez niego administracji. Skupiają się one głównie na problematyce handlu i polityce sejmikowej. Z ksiąg zespołu możemy także pozyskać wiele szczegółowych danych rachunkowych o dzierżawie Tyzenhauza⁶⁰. W zespole znajduje się też dokument Stanisława Augusta Poniatowskiego nominujący go na urząd administratora ekonomii wielkoksiążęcych. Treść źródła informuje także o wydatkach, które powinien ponieść Tyzenhauz w związku z pełnieniem nowej funkcji. W skład księgi archiwalnej wchodzi również inwentarze i lustracje dymów litewskich dóbr stołowych, kwity pańszczyźniane z ekonomii grodzieńskiej czy spis zniszczeń wojennych i konfiskat poczynionych przez konfederatów barskich⁶¹. W Archiwum Tyzenhauza zachowały się rękopisy powiązane z dzierżawą ekonomii wielkoksiążęcych Flemminga. Mamy zatem kontrakt na ekonomię grodzieńską z 1757 r.⁶² Brakuje jednak kilku

⁵⁵ AGAD, Archiwum Tyzenhauzów (dalej: AT), sygn. D3-XVI.

⁵⁶ AGAD, AT, sygn. D25.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 490–491.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 322–328.

⁵⁹ AGAD, AT, sygn. D24.

⁶⁰ AGAD, AT, sygn. D1_XIV.

⁶¹ *Ibidem*, s. 107–151, 171–183, 462–472.

⁶² AGAD, AT, sygn. D5XX, s. 150–162. Pod tą samą sygnaturą odnajdziemy również umowy Flemminga na inne ekonomie; *ibidem*, s. 120–149.

pierwszych stron dokumentu, treść rozpoczyna się bowiem od spisu wydatków, bez stosownego wstępu. Z początku lat 60. XVIII stulecia przetrwały również umowy z kahałem grodzieńskim⁶³. Zasób obejmuje też późniejsze uzgodnienia oraz wydatki czy obrachunki z Żydami. Pod inną sygnaturą są zlokalizowane źródła do czasów administracji Franciszka Rzewuskiego⁶⁴. Materiały nie są aż tak liczne, jak w przypadku Archiwum Kameralnego, niemniej jednak obejmują okres powołania magnata na urząd generalnego dzierżawcy ekonomii wielkksiążęcych. Wśród nich jest dokument nominacyjny, przedstawiający motywacje nadania Rzewuskiemu władzy nad dobrami stołowymi w Wielkim Księstwie Litewskim. Interesująca jest jego część odnosząca się do Tatarów⁶⁵. Dokument informuje o lokalizacji, wielkości i majątku danego posiadacza. Podano również wiadomości o rozproszaniu niektórych posiadłości oraz tendencji władzy do centralizacji gruntów poddanych. Spośród wszystkich źródeł niezmiernie ciekawy i ważny jest zbiór suplik pisanych do króla za administracji Tyzenhauza⁶⁶. Stanowią one dobre uzupełnienie prośb i skarg przechowywanych w Archiwum Kameralnym, z pewnością mogą służyć jako istotny materiał porównawczy. Niektóre listy skierowane są wprost do Antoniego Tyzenhauza, aczkolwiek wspomniany zbiór należy zbadać w całości. Sam administrator ekonomii wielkksiążęcych, jak wynika z treści innej kolekcji, najczęściej korespondował ze Stanisławem Augustem Poniatowskim⁶⁷. Tematyką źródeł są przeważnie wiadomości w sprawach wojskowych i urzędniczych. Pewna część zachowanej korespondencji pozostała zaszyfrowana, te listy odnoszą się do okresu konfederacji barskiej.

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów

Pierwotnie było prywatnym zbiorem jednego z najważniejszych rodów magnackich. Powstało w połowie XIX w. W okresie międzywojennym nosiło nazwę Archiwum Ordynacji Nieświeskiej w Warszawie. Po II wojnie światowej do stolicy Polski przywieziono zasób archiwum (głównie z Austrii) i zdeponowano go w AGAD, gdzie stał się odtąd częścią jednego z istotniejszych archiwów publicznych⁶⁸.

W okazałych zbiorach tego zespołu zachował się przywilej Zygmunta III Wazy dotyczący starostw, z których utworzono ekonomie litewskie⁶⁹. Do materiału dołączono uzasadnienie powołania własności nadwornych oraz zakaz rozdawania

⁶³ *Ibidem*, s. 150–162, s. 444–540.

⁶⁴ AGAD, AT, sygn. D6-XXI, s. 429, 443.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 469–480.

⁶⁶ AGAD, AT, sygn. D16_XXXIII.

⁶⁷ AGAD, AT, sygn. D19XLIII, D20_XLIV, D21_XLV.

⁶⁸ R. Jankowski, *Archiwum Radziwiłłów*, https://agad.gov.pl/?page_id=872#WAGAD (dostęp: 17 VII 2023).

⁶⁹ AGAD, AT, sygn. D5XX, s. 150–162, 444–540.

dochodów płynących z majątków. Władca ogłosił również, na jakich zasadach miały być dzierżawione dobra stołowe. Za istotny dla analizy uwarunkowań gospodarczych uważam spis wpływów pieniężnych z dóbr stołowych z lat 1640–1644⁷⁰. Obejmuje on czasy administracji Gedeona Michała Tryzny. Przekaz jest nieco niejasny, ponieważ nie informuje, dlaczego w 1643 r. zabrakło potwierdzenia odbioru opłat z ekonomii grodzieńskiej. Zawiera jednak listę wydatków wynikających z konieczności utrzymania monarchy, jego urzędników i służby. Za godne uwagi uważam źródła do dziejów dzierżawy Mosty⁷¹. Po wojnach połowy XVII stulecia omawiane dobra były oddawane w odrębnąarendę, w związku z czym zostały wyłączone ze składu ekonomii grodzieńskiej. Dysponujemy więc pismem nadającym majątek Aleksandrowi Hilaremu Połubińskiemu, wraz z szeregiem propozycji, co do przyszłości własności nadwornej w latach 70. XVII w. Jako istotne źródło można wskazać zbiór listów z 1760 r. Dotyczą one zniszczeń, których Rosjanie dokonali w Grodnie⁷². Straty prawdopodobnie wynikały z udziału Rosji w wojnie siedmioletniej i związane były z przemarszem wojsk.

Archiwum Zamoyskich

Materiały te pierwotnie współtworzyły zasoby Biblioteki Ordynacji Zamojskiej w Warszawie. Spora ich część spłonęła w trakcie II wojny światowej, a po jej zakończeniu ocalałe archiwalia podzielono między AGAD i Bibliotekę Narodową w Warszawie. Dokumenty, które trafiły do AGAD, tworzą Archiwum Zamoyskich⁷³.

W zespole odnajdziemy drugi sumariusz przychodów starostwa grodzieńskiego, datowany na 1578 r.⁷⁴ Razem z inwentarzem z tego samego roku daje to łącznie trzy źródła do historii ówczesnej własności wielkoksiażęcej. W porównaniu do dokumentu z Archiwum Skarbu Koronnego został on w całości sporządzony w języku polskim. Informuje m.in., jaką część przychodu majątku wpłacono bezpośrednio dla władcy. Podobnie jak wcześniej przytoczony sumariusz, źródło zdecydowanie ustępuje dokładniejszemu inwentarzowi starostwa grodzieńskiego z 1578 r. Z kolei list Jana II Kazimierza wskazuje, że w 1653 r. ekonomem grodzieńskim był Gotard Butler⁷⁵. Monarcha przekazał informuje go, że oddał Janowi Aderkasowi dzierżawę harasimowską. Jednocześnie zaleca Butlerowi, że w związku z likwidacją konieczności oddawania czynszu ekonom nie powinien pobierać opłat od Aderkasa.

⁷⁰ AGAD, AR, dz. II, sygn. 1211.

⁷¹ AGAD, AR, dz. X, sygn. 270.

⁷² AGAD, AR, dz. V, sygn. 4734, s. 1–4.

⁷³ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespól/-/zespól/125125> (dostęp: 17 VII 2023).

⁷⁴ AGAD, Archiwum Zamoyskich, dz. 358, sygn. 2932, s. 1–4.

⁷⁵ *Ibidem*, sygn. 2782, s. 26–27.

Korespondencja Stanisława Augusta

Pierwotnie była przechowywana w Archiwum Potockich z Jabłonny. Po II wojnie światowej zbiory włączono do zasobu AGAD jako odrębny zespół. Akta dotyczą lat 90. XVIII w., są zatem ważne w kontekście studiów nad schyłkowym funkcjonowaniem własności nadwornej.

Niektóre dokumenty ukazują kłopoty wynikające z likwidacji ekonomii królewskich i wielkksiążęcych w konsekwencji sejmu rozbiorowego (1795 r.)⁷⁶. Ta sama kolekcja listów zawiera informacje o kwitach wystawianych dzierżawcom poszczególnych kluczy ekonomii grodzieńskiej⁷⁷. Mogą być więc one użyteczne w kontekście badań nad arendarzami jednostek administracyjnych w ostatnich latach istnienia interesującego nas majątku. Źródła mieszczące się w tym zespole zawierają także dane dotyczące wielu innych jednostek administracyjnych w litewskich dobrach stołowych. Jeszcze inny zbiór korespondencji obejmuje spory o grunty w ekonomii grodzieńskiej⁷⁸. Wśród nich jest warty poznania materiał pt. „Wiadomość Intraty z Kluczów Ekonomicznych w Kraiu Neutralnym położonych”⁷⁹. W zbiorze zarejestrowano wpływy pieniężne pochodzące z kilku guberni współtworzących ekonomię grodzieńską. Najpewniej wyszczególniono jedynie te opłaty, które udało się pobrać podczas wojny polsko-rosyjskiej z 1792 r.

Metryka Koronna

Metryka Koronna była registraturą stworzoną w wyniku działalności kancelarii królewskiej. Współcześnie dzieli się ją głównie na księgi wpisów, dekretów oraz lustracje. Tematyka zespołu jest niezwykle szeroka. Znajdują się w niej najważniejsze, ogólnopaństwowe dokumenty, ale również treść zeznań zgłaszanych przez przedstawicieli szlachty. Do poszczególnych ksiąg wpisywano: nadania ziemskie, dzierżawy, zamiany dóbr czy powołania na konkretne urzędy. Włączano również lustracje dóbr królewskich. Ciekawymi materiałami są również księgi sądu asesorskiego, podające skrócone informacje przeważnie na temat sporów w ramach własności królewskiej⁸⁰.

Najważniejszymi archiwaliami w zasobach Metryki Koronnej są umowy oraz prolongaty kontraktów na dzierżawę ekonomii grodzieńskiej z XVII i XVIII w.

⁷⁶ AGAD, Korespondencja Stanisława Augusta, sygn. 9c, k. 129.

⁷⁷ *Ibidem*, k. 212–212v.

⁷⁸ AGAD, Korespondencja Stanisława Augusta, sygn. 9a, k. 61–65v.

⁷⁹ AGAD, Korespondencja Stanisława Augusta, sygn. 9b, k. 339–340.

⁸⁰ W. Krawczuk, *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2002, s. 6–10; I. Sułkowska, M. Woźniakowa, *Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447–1795* http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml#id0xfffff87568d80 (dostęp: 21 VII 2023).

Dysponujemy rękopisami z lat 1662⁸¹, 1668⁸², 1715⁸³, 1718⁸⁴, 1724⁸⁵ i 1729⁸⁶. Mniej istotny, ale również zajmujący jest kontrakt na klucz mostowski, datowany na 1696 r.⁸⁷ Za istotne uzupełnienie wspomnianych dokumentów uważam reskrypty panujących. Niektóre materiały informują, kto pełnił funkcje administratora ekonomii grodzieńskich oraz z jakimi problemami zmagali się poddani własności nadwornej. Taką treść ma rękopis z 1692 r., odnoszący się do sporów z instygatorem interesującego nas majątku⁸⁸. Źródło pochodzące z 1698 r. podaje, że nowym administratorem ekonomii grodzieńskiej został Dominik na Rostokach Ronikier⁸⁹. Reskrypt datowany na 1706 r. zaleca dzierżawcy dóbr Samuelowi z Łabiszyna Pakosławskiemu przyłączenie gruntów uprzednio oderwanych od ekonomii grodzieńskich⁹⁰. W rękopisie z 1715 r. August II przekazał ówczesnemu najemcy ekonomii grodzieńskiej Maciejowi Grabowskiemu, że podpisał nowy kontrakt z Benedyktem Reüchenbergiem oraz Janem Perrinem⁹¹. Monarcha zalecił więc spisanie dwóch kopii inwentarza analizowanego majątku i przekazanie władzy nowym kontrahentom. Ważnym źródłem jest dekret komisyjny do grodzieńskich dóbr stołowych⁹². Przekaz wskazuje, że być może nominacja Ronikiera na stanowisko administratora ekonomii grodzieńskiej nie doszła do skutku lub została przerwana. Wynika to z faktu, że w 1705 r. nie on, lecz pełniący wcześniej funkcję ekonoma Zygmunt Stryjeński został wymieniony jako dzierżawca omawianego majątku. Wiele o strukturze ekonomii grodzieńskiej mówi registr koronnych i litewskich dóbr stołowych⁹³. Alfabetycznie uporządkowany materiał prawdopodobnie pochodzi z 1758 r.⁹⁴ Istnieje również inny spis, uzupełniony o informacje, czy dane dobra były dzierżawione, czy np. stanowiły *avuls*. Badacz chcący zajmować się rozległością i składem analizowanego majątku powinien krytycznie przebadać wyżej podane listy jednostek osadniczych. Sporo miejscowości miało bowiem podwójną nazwę, powtarzały się zatem w późniejszych miejscach. Co więcej,

⁸¹ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 78, s. 249–255.

⁸² *Ibidem*, s. 367–371.

⁸³ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 80, k. 80–82.

⁸⁴ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 81, s. 79–89.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 225–239.

⁸⁶ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 82, s. 65–72.

⁸⁷ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 79, k. 20–20v.

⁸⁸ *Ibidem*, k. 11–11v.

⁸⁹ *Ibidem*, k. 78–78v; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 8: *Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2020, s. 310.

⁹⁰ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 80, k. 18–18v.

⁹¹ *Ibidem*, k. 82v–83.

⁹² AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 80, k. 7–7v.

⁹³ AGAD, MK, Lustracje, dz. XVIII, sygn. 13, k. 1v, 171–237.

⁹⁴ W każdym razie tak wynikałoby z tytułu zbioru dokumentów; *ibidem*, k. 1v.

w świetle ustawy czynszowej wydanej dla ekonomii grodzieńskiej w 1680 r. część folwarków nie powinna już istnieć w drugiej połowie XVIII stulecia⁹⁵. Wydaje się, że źródło może podawać wszystkie jednostki osadnicze, kiedykolwiek współtworzące ekonomię grodzieńską.

Zbiór Kartograficzny

Obejmuje m.in. atlasy, mapy czy grafiki. Przed II wojną światową przechowywano je w AGAD, Archiwum Akt Dawnych oraz Archiwum Skarbowym. Obecna kolekcja ta zawiera nabytki o innej proveniencji, np. ze Zbioru Popielów, tzw. Metryki Litewskiej, Archiwum Potockich z Łańcuta oraz wielu innych instytucji⁹⁶.

W zespole najbardziej interesująca jest mapa ekonomii grodzieńskiej autorstwa Józefa Markiewicza⁹⁷. Źródło przedstawia jednostki administracyjne wchodzące w skład badanego majątku w 1781 r., zatem wkrótce po ustaniu generalnej dzierżawy litewskich dóbr stołowych Antoniego Tyzenhauza, a rozpoczęciu nowej, Franciszka Rzewuskiego. Poszczególne jednostki osadnicze pogrupowano w klucze, a te z kolei sklasyfikowano wedle istniejących guberni. Na mapie zaznaczono obszar należący do zakonu kamedułów wigierskich, co odnotowano już w literaturze⁹⁸. Niestety, mapę zorientowano na południowy zachód, co utrudnia rozpoznawanie lokalizacji poszczególnych miejscowości. W tym kontekście warto wspomnieć mapę Textora-Sotzmana⁹⁹. Wprawdzie źródła nie sporządzono z myślą o wyszczególnieniu obszaru ekonomii grodzieńskiej, rejestruje jednak niektóre jednostki osadnicze wcześniej tworzące badane dobra i, co ważne, ukazuje też podział ekonomii grodzieńskiej między Królestwo Pruskie (ziemie te później zajęło Księstwo Warszawskie) i Imperium Rosyjskie po III rozbiorze Rzeczypospolitej.

Zbiór Popielów

Zespół można ogólnie scharakteryzować jako archiwum osobistej kancelarii Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz innych kancelarii. Pewną część zespołu stanowią źródła do dziejów ekonomii koronnych i wielkksiążęcych (żup solnych i pozostałych dóbr stołowych). Zbiorem dysponował szambelan królewski

⁹⁵ *Писцовая книга...*, t. 2., s. 173–177.

⁹⁶ H. Bartoszewicz, *Zbiory kartograficzne Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 40, 2008, nr 2, s. 144–145.

⁹⁷ AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 67-1.

⁹⁸ M. Jakubowski, *Wyznaczanie granic własnościowych w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej oraz ich trwanie w krajobrazie na przykładzie dóbr kamedułów wigierskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 62, 2014, nr 1, s. 19–20.

⁹⁹ AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 8-1.

Marcin Badeni, a w latach 30. XX w. archiwalia wykupił AGAD. Zespół uniknął poważniejszych strat w wyniku II wojny światowej¹⁰⁰.

Problemy ukazywane w Zbiorze Popielów są stosunkowo różnorodne. Zaczynając od kwestii rachunkowych, są to dwa dokładne sumariusze za okresy: 1 lipca 1788–30 czerwca 1789¹⁰¹ oraz 1 lipca do 30 czerwca 1790 r.¹⁰² Rękopisy te umożliwiają dość zaawansowane poruszanie się w problematyce dochodowości ekonomii grodzieńskiej, wyróżniają bowiem wpływy z poszczególnych gałęzi gospodarki – podają opłaty uiszczane zwykle z większych jednostek administracyjnych, z których możemy wyodrębnić np. czynsz, kwoty dzierżawne czy pieniądze dostarczane z propinacji. Poza przychodem źródło podaje także rozchód przeznaczany na urzędników, pensjonariuszów bądź konieczne naprawy oraz darowizny. W zespole pojawiają się również kwestie własnościowe. Dysponujemy spisem włók zlokalizowanych w ekonomii grodzieńskiej, użytkowanych przez Tatarów¹⁰³. Niestety, źródła te dotyczą dość rozległego okresu, nie można więc pokusić się o precyzyjne datowanie dokumentu. Z drugiej strony mamy istotne źródło z początku panowania ostatniego króla elekcyjnego. Dotyczy ono rezygnacji Jerzego Detloffa Flemminga z funkcji generalnego administratora ekonomii wielkksiążęcych¹⁰⁴. Do przekazania tego nie dotarł Stanisław Kościałkowski, któremu szczególnie bliski był ów okres¹⁰⁵. W rękopisie można przeczytać, że rezygnacja miała być dobrowolna. Jednocześnie literatura przedmiotu podaje, że na następcę Flemminga mógł być szykowany Antoni Tyzenhauz, jako dość pewny kandydat do urzędu podskarbiego nadwornego koronnego i człowiek całkiem dobrze znany Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu. Nie wiemy zatem, czy rzeczywiście ustąpienie Flemminga z funkcji generalnego dzierżawcy nie było podyktowane pewnymi namowami, przypomnijmy, że pierwotnie kontrakt naarendę ekonomii grodzieńskiej z 1760 r. miał obowiązywać do 1769 r.¹⁰⁶ Rękopis wspomina, że Jerzy Detloff Flemming regularnie wpłacał kwoty z dzierżawy. Źródło wymienia również sumy pieniędzy dotychczas przez niego uiszczane. Dysponujemy też spisem jednostek osadniczych zlokalizowanych w ekonomii grodzieńskiej¹⁰⁷. Także nie jest on datowany, jednakże z pewnością warto go przeanalizować i porównać z podobnym

¹⁰⁰ K. Buczek, R. Cywiński, *Zbiór Popielów, 1499–1899. Inwentarz zespołu PL1/22*, <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/ZbPopiel12.xml> (dostęp: 24 VII 2023).

¹⁰¹ AGAD, Zbiór Popielów, sygn. 307, k. 1–12. Na dalszych kartach możemy odnaleźć rachunki również pozostałych ekonomii litewskich.

¹⁰² AGAD, Zbiór Popielów, sygn. 308, k. 1–13. Pod tą sygnaturą pojawiają się również obrachowania reszty ekonomii wielkksiążęcych.

¹⁰³ AGAD, Zbiór Popielów, sygn. 310, k. 163.

¹⁰⁴ *Ibidem*, k. 164–167v.

¹⁰⁵ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 61–62.

¹⁰⁶ AGAD, AK, sygn. II/156, k. 41–59.

¹⁰⁷ AGAD, Zbiór Popielów, sygn. 310, k. 34–36.

spisem, występującym w Metryce Koronnej. Pozwalałoby to stwierdzić, czy mamy do czynienia z kopią jednego z dokumentów, czy też mówimy o zupełnie innych źródłach, co z pewnością podniosłoby atrakcyjność obu przekazów.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Powstało w 1878 r. i początkowo funkcjonowało pod nazwą Archiwum Krajowego Aktów Grodzkich i Ziemskich. W 1952 r. do kolekcji włączono Archiwum Akt Dawnych Miasta Krakowa. Szczególne jej bogactwo wynika ze szczęśliwych losów samego Krakowa, który uniknął większych zniszczeń w latach 1939–1945. Dzięki temu mamy możliwość pracowania w jednym z ważniejszych miejsc przechowywających źródła do dziejów m.in. historii Polski¹⁰⁸.

Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów

Było zlokalizowane w rodowych dobrach Chodkiewiczów w Młynowie (dzisiejsza Ukraina). Po I wojnie światowej Mieczysław Chodkiewicz przeniósł ocalałe archiwalia do Krakowa i Lwowa. Część materiałów umieszczono w Muzeum Narodowym w Krakowie. W 1951 r. kolekcję Chodkiewiczów z muzeum przeniesiono do obecnego Archiwum Narodowego w Krakowie¹⁰⁹.

Ważnymi materiałami są sumariusze przychodów i wydatków z poszczególnych ekonomii litewskich¹¹⁰. Dokumenty dotyczą lat 1635–1640 i pozwalają przeanalizować dochodowość ekonomii grodzieńskiej, choć nie zachował się inwentarz z przełomu 1638 i 1639 r., wzmiankowany w innych źródłach¹¹¹. Sumariusze są zatem jedynymi przekazami rejestrującymi nie tylko bieżącą sytuację ekonomiczną, ale również zaległości z poprzednich lat, co wpływa na ostateczną wielkość środków tworzonych przez zarządców ekonomii grodzieńskiej.

Archiwum Sanguszków

Początkowo funkcjonowało jako Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. W wyniku wielu perturbacji po II wojnie światowej zbiory zasiliły

¹⁰⁸ B. Berska et al., *Nowa siedziba Archiwum Narodowego w Krakowie. Założenia funkcjonalne i użytkowe oraz koncepcja magazynu zbiorów archiwalnych z pasywną regulacją klimatu*, „Archeion” 122, 2021, s. 98.

¹⁰⁹ J. Feduska, *Pamiętki wołyńskie w zbiorach muzeów polskich*, „Niepodległość i Pamięć” 15, 2008, nr 2, s. 411–412.

¹¹⁰ ANK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 1097, k. 103–116, 147–150. Spis jest podobny w konstrukcji do źródła z lat 40. XVII w., znajdującego się w AR; zob. przyp. 68.

¹¹¹ NGAB, f. 1882, op. 1, sygn. 1, k. 52, 87v, 121, 145; I.Ā. Sprogis, *Inwentarz b. Wileńskiego Archiwum Centralnego*, cz. 1, nr 1–11794, Wilno 1929, s. 417.

różne miejsca: Bibliotekę Jagiellońską w Krakowie, Miejską Bibliotekę Publiczną im. Juliusza Słowackiego w Tarnowie, a także Archiwum Narodowe w Krakowie¹¹².

Najważniejsze informacje na temat ekonomii grodzieńskiej kryją się pod sygnaturą 187. „Księga kontraktów ab anno 1669 r. ad annu[m] 1692 r.” to zbiór kontraktów dzierżawnych zawieranych w kancelarii królewskiej na ekonomie litewskie i koronne, ale też pozostałe działy, jak cło czy myto, współtworzące dochód skarbu nadwornego. Odnajdziemy tam również uniwersały i dyspozycje odnoszące się do problematyki administrowania dobrami stołowymi. Materiały te są bardzo dobrym uzupełnieniem luki chronologicznej, związanej z najmem poszczególnych ekonomii i części skarbu nadwornego, występującej w Metryce Koronnej¹¹³. Należy jednak podkreślić, że liczba kontraktów dzierżawnych wystawianych na ekonomię grodzieńską, w porównaniu z innymi dobrami stołowymi, jest stosunkowo niewielka. Zespół zawiera wyłącznie umowę z 1670 r. sporządzoną dla Krzysztofa Zygmunta Paca¹¹⁴. Wartym uwagi materiałem uzupełniającym jest „Porachowanie Skarbowe”¹¹⁵. Ze źródła tego wynika, że w latach 1677–1680 ekonomem grodzieńskim był Benedykt Olszowski. Trudno powiedzieć, czy wcześniej lub później administrował on także interesującym nas majątkiem. Nieznaczną liczbą kontraktów dzierżawnych na ekonomię grodzieńską mogła wynikać ze zmiany polityki prowadzonej przez Jana III Sobieskiego. Otóż dysponujemy dokumentami, z których wynika, że w 1682 r. grodzieńskie dobra stołowe oddano w równoczesny zarząd dwóm osobom na stanowiskach wiceadministratorów: Adama Grodeckiego i Dadziboga Grotkowskiego¹¹⁶. Majątek podzielono pomiędzy nich po równo i określono zasady wzajemnego postępowania w interesach ekonomicznych. Instrukcja wskazała, że wiceadministratorowie powinni współpracować, ale zabroniono nakładania nowych opłat na poddanych. Dokument wymienia również terminy oddawania generalnych wpłat z własności nadwornej. Nie wskazano jednak wysokości spodziewanej kwoty. Ponadto instruktaż nie informuje, że spisano umowę najemną z Grodeckim i Grotkowskim. Pozwolono im tylko na poddzierżawianie poszczególnych części ekonomii grodzieńskiej¹¹⁷. Podejrzewam więc, że mówimy o zarządzie do wiernych rąk.

¹¹² Z.L. Radzyński, P. Skobielski, B. Gorczak, *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: 1366–1506, Lwów 1887, s. V; E. Baumann, *Stan zachowania rękopisów подарowanych Bibliotece Jagiellońskiej przez ksiąg Sanguszków*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 66, 2016, s. 24.

¹¹³ W dziale Lustracje znajdują się księgi kontraktów na ekonomie królewskie i wielkoksiążące z lat 1653–1672, 1690–1691, 1704–1717, 1715–1724 i 1729–1730. Dobrze zatem uzupełniają powstałą lukę z lat 70. i 80. XVII w.; AGAD, MK, dz. XVIII, sygn. 78, 79, 80, 81, 82.

¹¹⁴ ANK, Archiwum Sanguszków, sygn. 187, s. 69–77.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 529–531.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 339–343.

¹¹⁷ *Ibidem*.

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Instytucja ta została powołana na mocy dekretu ministra oświaty z 10 listopada 1950 r. Z powodu problemów organizacyjnych i technicznych ostatecznie utworzono je dopiero w 1953 r.¹¹⁸ Choć znajdują się w nim zasoby pochodzące głównie z XIX i XX w., sporo dokumentów dotyczy końcówki lat 90. XVIII w. Dla omawianego tematu interesujące są przede wszystkim rękopisy powstałe w wyniku funkcjonowania władz pruskich po III rozbiorze Polski, a także nieco wcześniejsze materiały.

Kamera Wojny i Domen w Białymstoku

Interesującą kolekcją są akta dotyczące likwidacji dóbr stołowych w powiecie grodzieńskim¹¹⁹. Dokumenty dotyczą przełomu 1794 i 1795 r., a więc momentu przejmowania władzy w sporej części ówczesnej jednostki administracyjnej Rzeczypospolitej. W księdze znajdują się imiona i nazwiska dzierżawców poszczególnych części ekonomii grodzieńskiej, wraz z wpłacanymi kwotami. Nieliczne sprawy dotyczą przyznawanych ulg w opłatach. Inne źródło zawiera w sobie kontrakty na poszczególne klucze grodzieńskich dóbr stołowych oraz prośby o uzyskanie dzierżawy na wybrane jednostki administracyjne¹²⁰. Materiały dotyczą okresu III rozbioru, ale też pierwszych lat rządów pruskich w powiecie grodzieńskim. Problematyka najmu i ukształtowania urzędów pruskich została poruszona również w innej księdze¹²¹. W jednym z rękopisów użyto ciekawego sformułowania *Kraj Neutralny*, odnoszącego się najpewniej do obszaru spornego między Rosją a Prusami¹²². W zasobach kryją się także informacje na temat organizacji ekonomii olickiej.

W zespole Kamera Wojny i Domen pojawiają się kwity za arendę poszczególnych kluczy i folwarków ekonomii grodzieńskiej z lat 90. XVIII w.¹²³, ale fragmentaryczność materiału utrudnia zrekonstruowanie dochodowości całości majątku. Dopiero odnalezienie i połączenie rozproszonych danych mogłoby nieco wnieść w ogólną analizę wysokości kwot dzierżawnych bądź problemów

¹¹⁸ *Archiwum Państwowe w Białymstoku. Informator o zasobie archiwalnym*, oprac. T. Fiedorowicz, red. M. Kietliński, Białystok 2008, s. 5–7.

¹¹⁹ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Kamera Wojny i Domen w Białymstoku (dalej: KWiD), sygn. 617.

¹²⁰ APB, KWiD, sygn. 517.

¹²¹ APB, KWiD, sygn. 569.

¹²² APB, KWiD, sygn. 569, s. 45.

¹²³ APB, KWiD, sygn. 570, k. 29–34; APB, KWiD, sygn. 994, k. 88–91; APB, KWiD, sygn. 1038, k. 14; APB, KWiD, sygn. 1040, k. 16; APB, KWiD, sygn. 1337, k. 27–28; APB, KWiD, sygn. 1354, k. 32–39; APB, KWiD, sygn. 1812, k. 113; APB, KWiD, sygn. 1915, k. 19, 20, 24, 35, 44; APB, KWiD, sygn. 1917, k. 29v; APB, KWiD, sygn. 3578, k. 177–178.

przy płatnościach. Poszczególne informacje pojawiające się w źródłach pomagają w rozpoznaniu urzędów istniejących po 1795 r. Pokwitowania dotyczą również dostarczanego zboża lub wydatkowanych pieniędzy komunalnych¹²⁴. Cennymi materiałami są przywileje monarchów z XVI, XVII i XVIII w., nadające poszczególne ziemie lub potwierdzające dotychczasowe prawa przedstawicielom szlachty bądź mieszczaństwa¹²⁵. Ponieważ nie zachowała się lustracja ekonomii grodzieńskiej z 1629 r., istotną wydaje się lustracja Kuźnicy, datowana na 1630 r.¹²⁶

Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie)

Jego działalność zainicjowano w 1852 r., w wyniku dekretu wydanego przez cara Mikołaja I. W myśl decyzji monarchy instytucja gromadziła wszelkie źródła powstałe do 1799 r. W późniejszym czasie do archiwum włączano również materiały z XIX i początku XX w. W związku z tym kolekcja ma ogromną wartość m.in. w badaniach instytucji państwowych i nadwornych Wielkiego Księstwa Litewskiego¹²⁷.

Fondas 11. Komisja Skarbowa Wielkiego Księstwa Litewskiego

Znakomita większość archiwaliów dotyczy XVIII w. Istnieją jednak pewne wyjątki. Za przykład może służyć kopia inwentarza ekonomii grodzieńskiej datowanego na 1680 r.¹²⁸ Rękopis ukazuje pewne przeobrażenia analizowanego majątku dwie dekady po zakończeniu niszczycielskiego konfliktu Rzeczypospolitej z Rosją. Doskonałymi źródłami są inwentarze ekonomii grodzieńskiej z 1708¹²⁹ i 1712 r.¹³⁰ Materiały spisano w trudnym czasie Wielkiej Wojny Północnej. Pierwszy przekaz unaocznia sytuację społeczno-gospodarczą i polityczną w apogeum konfliktu. Z kolei późniejszy ilustruje stan ekonomii po wycofaniu się Szwedów z Rzeczypospolitej, choć jeszcze przed zakończeniem wojny. Do obu źródeł dołączono

¹²⁴ APB, KWiD, sygn. 1190, k. 3; APB, KWiD, sygn. 1316, k. 26–29; APB, KWiD, sygn. 1355, k. 61–71; APB, KWiD, sygn. 1917, k. 29, 34.

¹²⁵ APB, KWiD, sygn. 257, k. 84, 86, 88–88v; APB, KWiD, sygn. 1227, k. 13; APB, KWiD, sygn. 1384, k. 3; APB, KWiD, sygn. 3419, k. 12–16; APB, KWiD, sygn. 3454, k. 10–11; APB, KWiD, sygn. 3600, k. 127–128.

¹²⁶ APB, KWiD, sygn. 257, k. 78–80v.

¹²⁷ D. Matelski, *Restytucja poloników z Białorusi, Ukrainy i Litwy za Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Studia Podlaskie” 12, 2002, s. 151–152; O. Krivenko-Bużinskaja, <https://lvia.archyvai.lrv.lt/lt/apie-mus/istorija/> (dostęp: 24 IV 2025).

¹²⁸ LVIA, f. 110, op. 1, sygn. 3.

¹²⁹ LVIA, f. 11, op. 1, sygn. 1378, k. 1–71v.

¹³⁰ *Ibidem*, sygn. 1379, k. 1–100, 137–137v.

sumariusze, lecz bardziej wartościowy jest spis z 1712 r., wskazujący na różnice w przychodzie grodzieńskich dóbr stołowych w 1680 i 1712 r. Kontrolerzy dóbr pokusili się również o rewizje w sąsiednich leśnictwach nowodworskim i sokólskim. Dobrym uzupełnieniem całościowego inwentarza ekonomii grodzieńskiej jest inwentarz klucza kryńskiego¹³¹. Spisano go w 1713 r. Warto zwrócić uwagę przede wszystkim na strukturę dokumentu – rewizorzy podawali znacznie bardziej szczegółowe wiadomości, rezygnując z przytaczania zbiorowych danych o areale gruntów mieszkańców majątków na rzecz konkretnych informacji o określonym gospodarzu. Znakomitymi materiałami są inwentarze ekonomii grodzieńskiej, pochodzące z 1786¹³², 1789¹³³ i 1792 r.¹³⁴ Mowa o dużych objętościowo źródłach, każdy dokument liczy od 390 do 432 kart. Co więcej, wspomniane przekazy stanowią kontynuacje rewizji. Pierwsze tomy obszernych rękopisów znajdują się w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku (zob. niżej). W zbiorach archiwum wileńskiego pomieszczono również sumariusz dochodów ekonomii grodzieńskiej z 1786 r.¹³⁵ Optymalne byłoby skonfrontowanie dokumentu z danymi zawartymi w znacznie dokładniejszym inwentarzu z tego samego roku. Warto wymienić również liczne inwentarze poszczególnych kluczy ekonomicznych, datowane na lata 1791–1792¹³⁶ i 1796¹³⁷. Spośród innych źródeł zdecydowanie istotny jest zbiór korespondencji adresowanej do Komisji Skarbowej oraz pozostałych urzędników pracujących w instytucjach skarbowych¹³⁸. Wiele danych ma charakter indywidualny, szczegółowy, cała księga, licząca 785 kart, dotyczy więc wielu problemów. Na końcu źródła dołączono spis karczem w ekonomii grodzieńskiej i olickiej¹³⁹. Identyczny materiał, choć gorszej jakości, jest przechowywany w Archiwum Tyzenhauzów¹⁴⁰. Oryginalnym dokumentem jest protokół licytacji ekonomii grodzieńskiej i olickiej¹⁴¹. Pozwala on uzmysłwić, jak dużym zainteresowaniem cieszyła się dzierżawa poszczególnych kluczy i folwarków litewskich dóbr stołowych. Poznajemy również wycenę danych jednostek administracyjnych.

Taryfa dymów z 1775 r., którą skonstruowano do celów fiskalnych, przy wykorzystaniu pewnych szacunków może pomóc w analizie stanu populacji w danych dobrach czy w badaniach nad strukturą majątków należących do różnych

¹³¹ *Ibidem*, sygn. 1380.

¹³² *Ibidem*, sygn. 1394.

¹³³ *Ibidem*, sygn. 1392.

¹³⁴ *Ibidem*, sygn. 1397.

¹³⁵ *Ibidem*, sygn. 1467.

¹³⁶ *Ibidem*, sygn. 1544, 1545, 1546, 1547, 1548, 1549, 1550.

¹³⁷ *Ibidem*, sygn. 1399, 1440, 1403, 1404, 1405, 1406.

¹³⁸ *Ibidem*, sygn. 1219.

¹³⁹ *Ibidem*, k. 781–785v.

¹⁴⁰ AGAD, AT, sygn. D1_XIV, k. 70–73v.

¹⁴¹ LVIA, f. 11, op. 1, sygn. 2786.

właścicieli¹⁴². Wykorzystany przeze mnie katalog obejmuje cały powiat grodzieński, a więc zarówno dobra duchowne, jak i miejskie, szlacheckie i stołowe. Sporządzono również odrębną lustrację dymów tatarskich w ekonomii grodzieńskiej, z 1787 r.¹⁴³ Nazwa źródła jest do pewnego stopnia myląca, prócz gruntów należących do Tatarów uwzględniono bowiem również gospodarstwa chłopów. Warto zwrócić uwagę, że porównano sytuację w dobrach zarówno w 1775 r., jak i później. Cennymi źródłami są dwie wersje lustracji dymów z 1789 r. Jedna z nich obejmuje majątki szlacheckie i stołowe w powiecie grodzieńskim¹⁴⁴. W drugim dokumencie spisano wyłącznie ziemie ekonomiczne¹⁴⁵. Zarówno w mniejszym, jak i większym spisie podano wiek i płeć mieszkańców wyodrębnionych dymów w podziale na kategorie wiekowe (nie jest to jednak spis imienny). Z kolei inne źródło, datowane na 1790 r., jest dość dokładnym sumariuszem dymów w ekonomii grodzieńskiej i okolicznych leśnictwach¹⁴⁶. Ze względu na nieco inną specyfikę sumariusza możemy pokusić się o rozróżnienie gospodarstw należących do chrześcijan i Żydów. Lustracje z 1795¹⁴⁷ i 1796 r.¹⁴⁸ należy traktować z pewną dozą ostrożności. Po pierwsze, na skutek III rozbioru Rzeczypospolitej źródła nie obejmują całości ekonomii grodzieńskiej. Kontrolerzy wyszczególnili wyłącznie dobra znajdujące się pod kontrolą Rosjan. Po drugie, w przypadku analizy tylko jednego majątku (ekonomię grodzieńską) należy oddzielić dane dotyczące ekonomii olickiej¹⁴⁹.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Гродно (Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie)

Historia instytucji jest stosunkowo wczesna, sięga bowiem 1802 r., kiedy rok po utworzeniu guberni grodzieńskiej powołano właśnie archiwum grodzieńskie. Miało on gromadzić regionalne zasoby źródłowe, łącznie z dokumentami sądowymi. Decyzją Mikołaja I z grodzieńskiego archiwum zabrano materiały powstałe przed 1799 r. i przekazano je do Centralnego Archiwum w Wilnie. Podczas I wojny światowej ewakuowano je do Rosji. W latach 20. i 30. XX w. część dokumentów powróciła do grodzieńskiej instytucji. W wyniku zmian terytorialnych zreorganizowano funkcjonowanie archiwum na wzór systemu działającego w Białoruskiej

¹⁴² *Ibidem*, sygn. 1584.

¹⁴³ *Ibidem*, sygn. 1318.

¹⁴⁴ *Ibidem*, sygn. 1332.

¹⁴⁵ *Ibidem*, sygn. 1333.

¹⁴⁶ *Ibidem*, sygn. 726.

¹⁴⁷ *Ibidem*, sygn. 1481.

¹⁴⁸ *Ibidem*, sygn. 1483.

¹⁴⁹ Warto zapoznać się również z zawartością cennego f. 110, op. 1, zawierającego interesującą korespondencję i rachunki skarbu nadwornego z XVII i XVIII w.

Socjalistycznej Republice Radzieckiej¹⁵⁰. Wśród dokumentów najbardziej wartościowymi przekazami są skazki sporządzone podczas tzw. V rewizji z 1795 r. Są to spisy ludności zorganizowane przez rosyjskie władze¹⁵¹. Co ważne, zostały one przeprowadzone na obszarze przyłączonym do Imperium Rosyjskiego w wyniku rozbiorów. Interesujące nas materiały sporządzono w języku polskim według podziału parafialnego, dotyczą one dawnego dekanatu grodzieńskiego. Część miejscowości za czasów I Rzeczypospolitej wchodziła w skład ekonomii grodzieńskiej.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск (Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku)

Archiwum ustanowiono w 1922, a ostatecznie zorganizowano w 1927 r. Wówczas na obszarze Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej działały trzy archiwa: w Mińsku, Mohylewie i Witebsku, gromadzące najdawniejsze zbiory historyczne. W 1938 r. archiwum w Mohylewie uzyskało status archiwum centralnego, a w pozostałych miastach powstały archiwa okręgowe. Dopiero w 1963 r. ówczesny Центральный государственный исторический архив БССР został przeniesiony z Mohylewa do Mińska, a zasoby historyczne połączono z mińskim archiwum okręgowym. Ewakuacja kolekcji archiwum mińskiego, którą wywożono głównie w głąb ZSRR i Niemiec, bez wątpienia wpłynęła na liczebność zasobu źródłowego¹⁵².

Wydaje się, że za jeden z najistotniejszych materiałów historycznych możemy uznać inwentarz ekonomii grodzieńskiej z 1650 r.¹⁵³ Dostarcza on danych pozwalających na zbadanie stopnia rozwoju analizowanego majątku bezpośrednio przed niszczycielską wojną państwa polsko-litewskiego z Moskwą. Co ważne, zawiera również informacje o wysokości przychodu w 1651 r., co wiązało się z masowym przyjmowaniem pustych włók przez szlachtę i chłopów. Pod tą samą sygnaturą możemy odnaleźć inwentarze leśnictwa nowodworskiego i sokólskiego¹⁵⁴. Tożsamy do przedstawionego dokumentem jest kopia inwentarza grodzieńskich dóbr stołowych z 1650 r.¹⁵⁵ Jego wartość przejawia się w przystępniejszej formie zapisu, ale przede wszystkim możliwości porównawczej wartości liczbowych, pojawiających się w dokumencie. Znacznie bardziej wartościowe są pierwsze

¹⁵⁰ Т.Ю. Афанасьева, *История комплектования Национального исторического архива в г. Гродно*, „Белорусский Исторический Обзор” 7, 2022, nr 2, s. 123–125.

¹⁵¹ NGAB Grodno, f. 24, op. 7, sygn. 6–20.

¹⁵² W. Kriegseisen, *Źródła do historii Rzeczypospolitej szlacheckiej w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku*, „Kwartalnik Historyczny” 105, 1998, nr 4, s. 87. Podczas kwerendy w archiwum bardzo pomocną pozycją jest katalog zasobów instytucji: G.E. Акулович, *Фонды Национального Исторического Архива Беларуси*, Минск 2006.

¹⁵³ NGAB, f. 1882, op. 1, sygn. 1, k. 1–170.

¹⁵⁴ *Ibidem*, k. 171–191.

¹⁵⁵ NGAB, f. 1928, op. 1, sygn. 23.

części inwentarzy ekonomii grodzieńskiej z 1786¹⁵⁶ i 1789 r.¹⁵⁷ Drugie ich partie są przechowywane w archiwum wileńskim. Niewątpliwie połączenie kolekcji z obu archiwów przyniosłoby wiele interesujących informacji, świadczy o tym liczba i stopień zaawansowania danych występujących w dokumentach. W materiałach pojawiają się informacje o majątku gospodarzy (areale, inwentarzu zwierzęcym), wielkości gospodarstwa domowego, jakości gleb czy stopniu powinności. Na końcu spisu każdego klucza notowano nawet supliki chłopskie i mieszczańskie czy podawano informacje o zbożu rozdany dla włościan. Wśród innych źródeł warto wymienić inwentarze niektórych kluczy współtworzących ekonomię grodzieńską w 1780¹⁵⁸, 1796¹⁵⁹ i 1798 r.¹⁶⁰ W zasobach archiwum znajdują się również cenne księgi grodzkie (1581–1831) i ziemskie grodzieńskie (1566–1832)¹⁶¹. Niewątpliwie pozwalają one na zagłębienie się w poszczególne sprawy sporne i umożliwiają poznanie dziejów ekonomii grodzieńskiej w sytuacji, gdy nie dysponujemy szczegółowymi materiałami, jak sumariusze czy inwentarze.

Центральний державний історичний архів України, Львів (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie)

Instytucję założono w 1784 r. W pierwszym okresie funkcjonowała pod nazwą Archiwum Akt Grodzkich i Ziemskich, w którym gromadzono galicyjskie źródła od XVI do XVIII w. W 1939 r. zmieniono nazwę na Centralne Archiwum Akt Dawnych we Lwowie, jednocześnie przyłączając do niego zasoby Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa oraz Archiwum Namiestnictwa. Od 1958 r. instytucja działa pod obecną nazwą¹⁶².

Fond 181

Odnalezione materiały historyczne dotyczą okresu generalnej administracji Antoniego Tyzenhauza i Franciszka Rzewuskiego¹⁶³. Dysponujemy więc spisem

¹⁵⁶ *Ibidem*, sygn. 72.

¹⁵⁷ *Ibidem*, sygn. 261.

¹⁵⁸ *Ibidem*, sygn. 89, 90, 222, 254.

¹⁵⁹ *Ibidem*, sygn. 106, 139, 144.

¹⁶⁰ *Ibidem*, sygn. 73, 225.

¹⁶¹ W. Kriegseisen, *op. cit.*, s. 88. Poszczególne księgi sądowe znajdują się w: NGAB, f. 1711, op. 1.

¹⁶² O. Maciuk, *Informacja o zasobie archiwum historycznego we Lwowie*, „Archeion” 99, 1998, s. 186–187.

¹⁶³ Nie udało mi się dotrzeć do wszystkich archiwaliów. Wiadomości na temat materiałów źródłowych zaczerpnąłem z katalogów instytucji, szczególnie f. 181; <https://tsdial.archives.gov.ua/index5.html> (dostęp: 3 VIII 2023).

zaludnienia w ekonomii grodzieńskiej za lata 1780 i 1783¹⁶⁴. Korzystne byłoby porównanie i zestawienie sytuacji w poszczególnych okresach lub w większych jednostkach administracyjnych. Ciekawym źródłem jest opis gruntów dworskich znajdujących się w grodzieńskich dobrach stołowych, z ok. 1780 r.¹⁶⁵ Dobrym jego uzupełnieniem jest także lista majątków poddanych ekonomii grodzieńskiej¹⁶⁶. W przekazie znajdują się również informacje o nieruchomościach, którymi dysponowali mieszkańcy interesującego nas majątku. W zasobach archiwum zlokalizowane są także dokumenty dotyczące majątków użytkowanych przez Francuzów z 1769 r.¹⁶⁷ Sprowadzono ich do ekonomii w początkach rządów Tyzenhauza. Analizując ogólne uwarunkowania gospodarcze grodzieńskiej własności nadwornej, warto pochylić się nad spisem przychodów i wydatków datowanych na lata 1765¹⁶⁸, 1781¹⁶⁹, 1782¹⁷⁰ i 1783¹⁷¹. Kilka ciekawych informacji zawiera lista wysianego i zebranego ziarna zbóż w 1780 i 1781 r.¹⁷² Część materiałów można porównać z zasobami Archiwum Kameralnego i Archiwum Tyzenhauzów, zawierających sporo wiadomości na temat rządów Rzewuskiego w ekonomii grodzieńskiej na początku lat 80. XVIII w.¹⁷³ Archiwum posiada kilka wartościowych dokumentów związanych z poszczególnymi częściami gospodarki ekonomii grodzieńskiej. Dysponujemy zatem przychodami i wydatkami: cegielni¹⁷⁴, magazynów¹⁷⁵, piwowarów¹⁷⁶ czy karczem¹⁷⁷.

Sächsisches Staatsarchiv – Hauptstaatsarchiv Dresden (Saksońskie Archiwum Państwowe – Główne Archiwum Państwowe w Dreźnie)

Powstało w 1834 r. w celu zgromadzenia dawnych aktów państwowych. Aż do 1933 r. było jedynym archiwum państwowym w Saksonii. Po kilku zmianach nazw ostatecznie wrócono do pierwotnego określenia Sächsisches Staatsarchiv.

¹⁶⁴ CDIAUL, f. 181, op. 2, sygn. 653.

¹⁶⁵ *Ibidem*, sygn. 719.

¹⁶⁶ *Ibidem*, sygn. 1009.

¹⁶⁷ *Ibidem*, sygn. 1159.

¹⁶⁸ *Ibidem*, sygn. 1160, 1167.

¹⁶⁹ *Ibidem*, sygn. 1161, 1162, 1163.

¹⁷⁰ *Ibidem*, sygn. 1168, 1169, 1170.

¹⁷¹ *Ibidem*, sygn. 1172, 1173, 1174.

¹⁷² *Ibidem*, sygn. 1164.

¹⁷³ AGAD, AK, sygn. III/182; AGAD, AT, sygn. D6-XXI, s. 429, 443.

¹⁷⁴ CDIAUL, f. 181, op. 2, sygn. 2191.

¹⁷⁵ *Ibidem*, sygn. 2206.

¹⁷⁶ *Ibidem*, sygn. 2207, 2208.

¹⁷⁷ *Ibidem*, sygn. 2209.

W 2005 r. Główne Archiwum Państwowe w Dreźnie zostało częścią Saksońskiego Archiwum Państwowego¹⁷⁸.

Najistotniejsze archiwalia dotyczące ekonomii grodzieńskiej pochodzą z początku XVIII w. To materiały administracyjne, z których możemy poznać np. należności, wpłacane przez Franciszka Maksymiliana Ossolińskiego, ekonoma grodzieńskiego w latach 1718–1724¹⁷⁹. Źródło w przeważającej części skupia się jednak na administraturze Jerzego Karola Weissenbacha, ekonoma grodzieńskiego w latach 1724–1729. Do księgi dołączono kopie kontraktów dzierżawnych dla niego z 1724 r.¹⁸⁰ Umowy dotyczyły zarówno ekonomii grodzieńskiej i okolicznych leśnictw, jak i ekonomii olickiej¹⁸¹. Odnalazłem również patent wydany Nikodemowi Kiernczyńskiemu na funkcję wiceadministratora ekonomii grodzieńskiej, datowany również na 1724 r.¹⁸² Źródło pozwala poznać motywacje Augusta II przy oddawaniu tak ważnego stanowiska poszczególnym osobom. Niezmiernie ciekawym dokumentem jest „Specyfikacja Gradobicia”¹⁸³. Można w nim przeczytać o skutkach wystąpienia klęski elementarnej oraz o sposobie postępowania z poddanymi w tej nadzwyczajnej sytuacji. Dla wielu wsi, a nawet całych kluczy, znacznie zmniejszono wówczas wysokość czynszu. Dyspozycje Augusta II dla Waleriana Kicińskiego, najwyższego pisarza skarbowego, oraz Franciszka Maksymiliana Ossolińskiego, ówczesnego podskarbiego wielkiego litewskiego, wskazują, że Weissenbach nie zarządzał zbyt dobrze własnością nadworną¹⁸⁴. W związku z problemami finansowymi i gospodarczymi administratora monarcha zdecydował

¹⁷⁸ W. Lippert, *Das Sächsische Hauptstaatsarchiv zu Dresden und sein Neubau*. „Archivalische Zeitschrift” 35, 1925, s. 41–42; *Geschichte. Sächsisches Staatsarchiv*, https://www.staatsarchiv.sachsen.de/geschichte-3983.html?_cp%7B%22accordion-content-4176%22%3A%7B%220%22%3Atrue%7D%2C%22previousOpen%22%3A%7B%22group%22%3A%22accordion-content-4176%22%2C%22idx%22%3A0%7D%7D (dostęp: 3 VIII 2023).

¹⁷⁹ Sächsisches Staatsarchiv – Hauptstaatsarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, loc. 03533/03, „Traduction Du Contract fait avec Mr. Weißsenbach Veneur de Lafour de Litvanie por L'Economie de Grodno, avec les forets de Przustun et Przelomsko, de meme que de Sokol, Nowodwor et Bialawies, por 6 ans, depuis La St Jean 1724 jusqu a ,La St Jean 1730”, b.p.

¹⁸⁰ Oryginały znajdują się w dziale Lustracje, w Metryce Koronnej.

¹⁸¹ Sporządzono oddzielny kontrakt na dzierżawę ekonomii olickiej; Sächsisches Staatsarchiv – Hauptstaatsarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, loc. 03533/03, „Kontrakt o Ekonomią Olitską z Urodz. Weissenbachem Łowczym Nad. W X Lit”, b.p.

¹⁸² *Ibidem*, „Patent na Funkcyą Vice Administratorską Ekonomyi Grodzienskiej Urodzonemu Kiernczyckiemu Podstolemu Łukowskiemu”, b.p.

¹⁸³ *Ibidem*, „Specyfikacja Gradobicia z Rewizyey przez J Pana Kazimierza Boguszewskiego in fundo uczynioney y ztąd pochodzące Defalki w roku 1724 d 27 Stbris concludowaney, Ekonomiy Grodzienskiej”, b.p. Kilka kart dalej znajduje się informacja dzierżawców kluczy kumialskiego, sokólskiego i ostrowskiego o wystąpieniu suszy. Arendarze prosili o zgodę na zmniejszenie opłat dla poddanych.

¹⁸⁴ *Ibidem*, „Do Urodzonych Ossolińskiego, Podskarbiego W K y Waleryana Kicińskiego Pisarza Naywyższego w Ekonomiy Grodzienskiej Commisarzow”, b.p.

o zorganizowaniu i wysłaniu specjalnej komisji w 1727 r. Zachowała się obszerna relacja z odbytej inspekcji ekonomii grodzieńskiej i olickiej¹⁸⁵.

Pod inną sygnaturą kryją się informacje pochodzące z wcześniejszego okresu. Mamy zatem spis włók w ekonomii grodzieńskiej, wraz z pobieranymi opłatami w 1712 r.¹⁸⁶ Ponieważ w Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego w Wilnie zachował się inwentarz właśnie z tego roku, warto skonfrontować oba źródła. Problem jest za to z kolejnym przekazem, zatytułowanym „Specyfikacya Dobr JKrMci Oeconomicznych Stołowych Ceł y Żup”, w którym spisano intratę poszczególnych części własności nadwornej¹⁸⁷. Przede wszystkim w dokumencie nie ma daty lub nawet wskazówki, z jakiego okresu pochodzą dane. Z pewnością nie chodzi o dochodowość dóbr na przełomie XVII i XVIII w. Świadczą o tym informacje pochodzące z sumariusza ekonomii mohylewskiej z 1695 r. (załączony w źródle)¹⁸⁸ oraz sumariusza i inwentarza ekonomii grodzieńskiej z 1698 i 1712 r.¹⁸⁹ Nie są to także wpływy z zawieranych kontraktów dzierżawnych, zarówno w latach 90. XVII w., jak i nawet w latach 30. XVIII w. Podobne wątpliwości budzą dane zawarte w „Summaryuszu Rocznej Percepty dobrych czasow do Skarbu JKr Mci”. Kontrowersyjne kwestie wymagają dalszych badań¹⁹⁰.

Российский государственный архив древних актов, Москва (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie)

Powstało z kilku archiwów: Moskiewskiego Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości, Moskiewskiego Głównego Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych,

¹⁸⁵ *Ibidem*, „Krotka Repplika na Respons ImPana Weissenbacha dana D 1 marty 1728”, b.p.

¹⁸⁶ Sächsisches Staatsarchiv – Hauptstaatsarchiv Dresden, 11237 Geheimes Kriegsratskollegium, loc. 10845/13, „Specyfikacya Oekonomiy Grodzienskiey tak kluczow jako wsiow”, b.p.

¹⁸⁷ *Ibidem*, „Specyfikacya Dobr JKrMci Oeconomicznych Stołowych Ceł y Żup”, b.p.

¹⁸⁸ *Ibidem*, „Commpedium Włok y Czynszu Pienięznego Całey Włosci AEkonomiy JKMsci Mohylewskiej od Podanych podług ostatniey Rewizyi w Roku 1695. Z Wyrzney Woli Jp. Naiasnieyszego Krola Jm Jana III Sporządzoney”, b.p.; *ibidem*, „Compedium Wsi y Włok Szlacheckich w AEkonomiy JKMsci Mohylewskiej podług Rewizyi Roku 1695”, b.p.

¹⁸⁹ VUB, sygn. F5-A29-5269; LVIA, f. 11, op. 1, sygn. 11291, k. 137v.

¹⁹⁰ Sächsisches Staatsarchiv – Hauptstaatsarchiv Dresden, 11237 Geheimes Kriegsratskollegium, loc. 10845/13, „Summaryusz Rocznej Percepty dobrych czasow do Skarbu JKr Mci”, b.p. Na okładce sygnatury z archiwum dreźnieńskiego mamy informacje, jakoby fragment „Specyfikacya Dobr JKrMci Oeconomicznych Stołowych Ceł y Żup” (N3) odnosił się do sytuacji w 1714 r., Sächsisches Staatsarchiv – Hauptstaatsarchiv Dresden, 11237 Geheimes Kriegsratskollegium, loc. 10845/13. Czy zatem jest możliwe, że w tak szybkim tempie odbudowano dobra stołowe po zniszczeniach wojennych, gdy jeszcze w 1712 r. przychód ekonomii grodzieńskiej osiągnął 43 238, a dwa lata później już 67 tys. złp? Być może częściowo wynika to z ilości działka, dostarczanego przez mieszkańców tamtejszych dóbr stołowych, które to nie zostało przeliczone w inwentarzu z 1712 r. Mimo wszystko różnica pozostawałaby zbyt znacząca.

Państwowego Archiwum Imperium Rosyjskiego, Państwowego Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości i Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej. Instytucja otrzymała obecną nazwę w 1992 r. Pewną część archiwaliów stanowią materiały wytworzone przez państwo polsko-litewskie, a wywiezione przez zaborców¹⁹¹.

Fond 389. Metryka Litewska

Najbardziej wartościowe materiały źródłowe do dziejów ekonomii grodzieńskiej są zawarte w zespole (fondzie) 389, przechowującym zasoby Metryki Litewskiej. Źródła w dużej mierze obejmują nadania ziemskie monarchów, decyzje o banicji bądź okolicznościowo przepisywane fragmenty wyroków sądowych czy inwentarzy dóbr¹⁹². W kontekście dziejów analizowanego majątku niezwykle wartościowe wydają się przywileje władców Rzeczypospolitej. Takich zapisów jest bardzo dużo, zbiory warto więc analizować w całości. Podam kilka przykładowych materiałów, przydatnych w badaniach nad ekonomią grodzieńską. Jeden z dokumentów dostarcza informacji o wymianie majątków ziemskich między Wołłowiczami a Zygmuntem III Wazą w starostwach grodzieńskim i upickim¹⁹³. Warto przyrzeć się też sprawie dóbr Łabno, Molawica, włości kryńskiej i lipskiej, które należały do królowej Bony¹⁹⁴. Dotarłem do potwierdzeń oddania w dzierżawę ekonomii grodzieńskiej Stefanowi Bielawskiemu, prawdopodobnie pierwszemu administratorowi interesujących nas dóbr¹⁹⁵. Informacje pochodzą głównie z lat 80. XVI w. W Metryce Litewskiej znajduje się sporo danych związanych z dzierżawą tej własności przez Teodora Skumina Tyszkiewicza. Są to potwierdzenia oddawania warendę ekonomii grodzieńskiej z 1600¹⁹⁶, 1603¹⁹⁷, 1604¹⁹⁸, 1610 r.¹⁹⁹ Podobne wpisy dotyczą dzierżawy przez jego syna Janusza²⁰⁰. Niestety nie mamy potwierdzonych informacji co do warunków najmu grodzieńskich dóbr stołowych. Odnalazłem kilka materiałów dotyczących arendy poszczególnych włości ekonomii grodzieńskiej z pierwszej połowy XVII w. Jednym z użytkowników był więc

¹⁹¹ E.E. Рычаловский, *Российский государственный архив древних актов*, „Bulletin des DHI Moskau” 4, 2010, s. 42–43.

¹⁹² J. Maroszek, *Źródła rękopiśmienne do dziejów północno-wschodniej Polski w zbiorach moskiewskich*, „Białostoczczyzna” 3–4, 2000, nr 59–60, s. 3–4.

¹⁹³ RGADA, f. 389, op. 4, cz. 3, k. 704v–710.

¹⁹⁴ *Ibidem*, k. 833v–834.

¹⁹⁵ RGADA, f. 389, op. 6, cz. 3, k. 188v, 208v.

¹⁹⁶ *Ibidem*, cz. 4, k. 132.

¹⁹⁷ *Ibidem*, k. 164.

¹⁹⁸ *Ibidem*, k. 166.

¹⁹⁹ *Ibidem*, k. 178.

²⁰⁰ *Ibidem*, k. 231, 244v; A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648*, Warszawa 2006, s. 348.

Andrzej Chądzyński, wojewoda podlaski²⁰¹. Z kolei w 1609 r. włość kwasowską oddano w dzierżawę Bartoszowi Chybowskiemu²⁰². Informacje z Metryki rzucają światło na politykę oddawania w użytkowanie dóbr stołowych, a także ogólne dane dotyczące areалу i struktury poszczególnych ekonomii.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

Jej historia sięga drugiej połowy XVIII w., gdy w wyniku reform Hugona Kołłątaja połączono biblioteki wydziałowe i kolegalne Akademii Krakowskiej, czyli późniejszego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Najstarsze zbiory biblioteczne sięgają XIV w., aczkolwiek sporo źródeł pochodzi również z epoki nowożytnej i XIX w. Co ważne, instytucji nie dotknęły niszczycielskie skutki wojen czy klęsk elementarnych²⁰³.

Odnalezione dokumenty rękopiśmienne odnoszą się do sytuacji zarówno z XVII, jak i XVIII stulecia. Warto zwrócić uwagę na kopiarusz kancelarii Stefana Paca²⁰⁴. Źródło dotyczy lat 1630–1634, czyli okresu pełnienia przez niego funkcji podskarbiego wielkiego litewskiego. Materiał jest cenny, bowiem do czasów współczesnych nie zachowały się wszystkie rachunki podskarbiech wielkich. Kopiarusz został doceniony przez badaczy i był już przedmiotem analiz naukowych²⁰⁵. W źródle odnajdziemy wiele wartościowych danych rachunkowych. Z pewnością warto zwrócić uwagę na kwity wystawione dla wzmiankowanego już Andrzeja Chądzyńskiego i jego żony²⁰⁶. Dotyczą one arendy niektórych włości ekonomii grodzieńskiej. Dysponujemy również sporą liczbą materiałów z czasów Krzysztofa Wiesiołowskiego, administratora tej ekonomii w latach 1623–1635²⁰⁷. Nieocenionym dokumentem jest najstarszy odnaleziony przeze mnie

²⁰¹ RGADA, f. 389, op. 6, cz. 4, k. 247v; cz. 5, k. 16, 26, 40.

²⁰² *Ibidem*, cz. 4, k. 177.

²⁰³ Z. Pietrzyk, *Biblioteka Jagiellońska- wczoraj, dziś i wyzwania przyszłości*, „Rocznik Biblioteki Kraków” 2, 2018, s. 231–236.

²⁰⁴ BJ, Berol. MS. Slav. Fol. 3.

²⁰⁵ P.J. Jamski, *Marmuro ir statybinio akmens užpirkimai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje valdant Žygimantui Vazai*, „Lietuvos dailės muziejaus metraštis” 7, 2005, s. 219–230; A. Filipczak-Kocur, *Cło litewskie 1630–1634 (z dziejów skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego za podskarbiostwa Stefana Paca)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 11, 2008, s. 87–100.

²⁰⁶ BJ, Berol. MS. Slav. Fol. 3, Kwit Je M Panu Wojewodzie Podlaskiemu, k. 107v–108; *ibidem*, Arenda skidelska Je M Panu Wojewodzie Podlaskiemu, k. 128v–129; *ibidem*, Kwit Je M Panu Wojewodzie Podlaskiemu na oddanie Raty Trykrolskiej, z Dzierzaw Jezierskiej, Skidelskiej, k. 149; *ibidem*, Kwit Jey M Paniey Wojewodziney Podlaskiey dany na zapłcenie Raty Świętoiańskiej w roku 1632 z Dzierzawy Skidla, Sałat, ec, ec, ec, k. 154–154v.

²⁰⁷ *Ibidem*, Kwit Je M Panu Marszałkowi Nadwornemu dany na prowenta z Oekonomii Grodzien za liat pięć 1624 ec, k. 111v–113v; *ibidem*, Kwit Je M Panu Marszałkowi Nadwornemu dany na Kapczyznę z Aeconomii Grodzienskiej za liat szesc, od roku 1623, k. 115–115v; *ibidem*, Kwit Je M Panu Marszałkowi Nadwornemu na oddanie Raty Swietoianskiej z Ekonomii Grodzienskiej, k. 171.

kontrakt dzierżawny na badane dobra, z 1631 r.²⁰⁸ Warto porównać go z treścią późniejszych umów. Dodam jedynie, że źródło nie różniło się od późniejszych, siedemnastowiecznych przekazów. W materiale z 1631 r. doprecyzowano sposób przekazywania zgromadzonych opłat do skarbu nadwornego. W kolekcji Biblioteki Jagiellońskiej ciekawe wydają się rachunki manufaktur grodzieńskich, datowane na lata 1780–1787²⁰⁹. Choć odnoszą się jedynie do części gospodarki ekonomii grodzieńskiej, warto uzmysłowić sobie, jakie były dalsze losy wielkoksiążęcego protoprzemysłu, po rezygnacji Antoniego Tyzenhauza z funkcji generalnego administratora litewskich dóbr stołowych. Innymi ważnymi rękopisami są szczegółowe sumariusze wszystkich ekonomii wielkoksiążęcych z 1791²¹⁰, 1792²¹¹ i 1793 r.²¹² Zostały one przygotowane w identyczny sposób jak „Rachunki generalne Ekonomii Litewskich”, przechowywane w Zbiorze Popielów. Zasadne byłoby skorzystanie z całej serii źródeł, wspomniane rękopisy mogą bowiem dostarczyć sporo interesujących informacji o sytuacji społeczno-gospodarczej w ekonomii grodzieńskiej, bezpośrednio przed, jak i w trakcie wojny w obronie konstytucji.

Vilniaus universiteto biblioteka (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego)

Początki biblioteki sięgają 1570 r., załóżek jej stanowiła bowiem biblioteka kolegium jezuickiego w Wilnie. W 1579 r. zmieniono nazwę na Bibliotekę Akademii Wileńskiej. Jej zbiory historyczne niejednokrotnie ulegały rozproszeniu, jednak instytucja nadal gromadzi wiele wartościowych pozycji do dziejów Rzeczypospolitej Obojga Narodów²¹³.

Odnalezione źródła do dziejów ekonomii grodzieńskiej znajdują się w dziale rękopisów. Cennym przekazem jest krótki sumariusz, przedstawiający jej dochodowość w 1698 r.²¹⁴ Ponieważ nie zachowały się żadne inwentarze grodzieńskich dóbr stołowych bezpośrednio przed Wielką Wojną Północną, mogą one uzmysłowić tempo wzrostu intratności własności nadwornej do momentu wybuchu konfliktu zbrojnego. Warto przejrzeć również inwentarz dóbr Kruszyńniany²¹⁵. Pod koniec

²⁰⁸ *Ibidem*, *Arenda Aekonomii Grodzienskiej* Je M Panu Marszałkowi Nadwornemu, na liat cztery od roku 1631, k. 127–128.

²⁰⁹ BJ, BJ Rkp. 6315 III.

²¹⁰ BJ, BJ Rkp. 6316 III.

²¹¹ BJ, BJ Rkp. 6317 IV.

²¹² BJ, BJ Rkp. 6318 IV.

²¹³ E. Dąbrowska, *Nowoczesna organizacja biblioteki akademickiej na przykładzie Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 106, 2016, s. 41.

²¹⁴ VUB, sygn. F5-A29-5269.

²¹⁵ VUB, sygn. F4-(A2127) 35445, 35456, 35458.

XVII stulecia tamtejszą wieś nadano Tatarom w ramach rozliczenia, wobec braku pieniędzy w skarbcu monarchy. Źródło pozwala sprawdzić, w jakim stopniu rozwinęła się wieś. W zasobie znajduje się list Augusta II z 1705 r. do Zygmunta Stryeńskiego, ówczesnego ekonoma grodzieńskiego²¹⁶. Władca poinformował go o nadaniu Stanisławowi Calwańskiemu wsi Przybudek w leśnictwie sokólskim i poprosił, by Stryeński umożliwił szlachcicowi objęcie rządów w dzierżawie.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius (Biblioteka im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie)

Pierwszą kolekcję stanowiły prywatne zbiory Tadeusza Wróblewskiego. Po jego śmierci w zakupionym przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego pałacu Tyszkiewiczów planowano zdeponować nie tylko źródła zgromadzone przez Wróblewskiego, ale również materiały Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego. Ostatecznie plany ograniczono jedynie do zagospodarowania miejsca na Bibliotekę im. Wróblewskich. Po przejęciu władzy w Wilnie przez rząd litewski, w grudniu 1940 r. zmieniono nazwę instytucji na Bibliotekę Centralną Instytutu Lituanistyki. Rok później przemianowano zaś na Centralną Bibliotekę Akademii Nauk Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Od września 2009 r. funkcjonuje ona pod obecną nazwą²¹⁷.

Interesującym rękopisem jest ordynacja do licytacji dóbr stołowych z 1794 r. Obejmowała ona zarówno ekonomię grodzieńską, jak i olicką²¹⁸. Dokument został spisany przez Antoniego Dziekońskiego, byłego podskarbiego wielkiego litewskiego. Inwentarz licytacji znajduje się w Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego w Wilnie. Z pewnością warto zapoznać się także z zawartością „Wiadomości Grodzieńskich”²¹⁹. Wspomniany numer czasopisma wydano w 1792 r., a więc w środku zmagających wojennych państwa polsko-litewskiego z Rosją.

Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu

Otwarto ją 5 maja 1829 z inicjatywy Edwarda Raczyńskiego. W bibliotece gromadzono książki i źródła odnoszące się do dziejów polskich. Dopiero w 1924 r.

²¹⁶ VUB, sygn. F48-32860.

²¹⁷ R. Čapaite, J. Soszyński, *Średniowieczne rękopisy biblioteczne w zbiorach Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 21, 2014, s. 11–12.

²¹⁸ LMAVB, Pagrindinis fondas, sygn. L-18/2-512.

²¹⁹ LMAVB, Pagrindinis fondas, sygn. P-1236.

przeszła pod zarząd miejski, wskutek niewydolności finansowej fundacji Raczyńskiego, spowodowanej I wojną światową. W wyniku wojny z lat 1939–1945 zcydowana większość materiałów uległa zniszczeniu. Przetrwały jedynie zbiory ukryte w Obrzycku przez Józefa Raczyńskiego²²⁰.

W trakcie kwerendy nie natrafiłem na zbyt wiele źródeł do historii ekonomii grodzieńskiej, ale wśród odnalezionych materiałów warto wymienić postanowienie Zygmunta III o ponownym przyłączeniu dóbr stołowych po śmierci dotychczasowych posesorów. Co interesujące, w dokumencie wymieniono miasto Upitę, ale prawdopodobnie był to błąd pisarza i chodziło raczej o Olitę²²¹. Ciekawymi materiałami są spisy dochodów z dóbr stołowych znajdujących się zarówno w Koronie, jak i na Litwie. Odnoszą się one do 1607²²² i być może 1632 r.²²³ Warto zwrócić uwagę, że wiele danych z obu lat pokrywa się ze sobą pomimo upływu 25 lat. Świadczy to o tym, że albo koszty najmu własności nadwornych nie zmieniły się przez kilka dekad (hipoteza ta wymaga jednak weryfikacji), albo dane do późniejszego dokumentu po prostu przepisano z wcześniejszej wersji.

Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей (Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne)

Zostało założone w 1922 r. m.in. z inicjatywy regionalisty Józefa Jodkowskiego. Składały się na nie dary poszczególnych osób (Pusłowskich), książki zarekwirowane przez władze sowieckie w 1939 r. czy zasoby biblioteki dominikańskiej²²⁴.

W instytucji przechowywany jest przede wszystkim duplikat rewizji ekonomii grodzieńskiej datowanej na 1680 r.²²⁵ W zależności od potrzeb można skorzystać z kopii źródła przechowywanego w Wilnie lub z wersji grodzieńskiej. Warto jednak dotrzeć również do oryginału kontroli dóbr i ewentualnie porównać wszystkie trzy egzemplarze²²⁶.

²²⁰ W. Spaleniak, *Jubileusz 185-lecia Biblioteki Raczyńskich*, „Winieta. Pismo Biblioteki Raczyńskich” 66, 2014, nr 2, s. 1–2; A. Kijas, *Gdy biblioteka miała sto lat*, „Winieta. Pismo Biblioteki Raczyńskich” 66, 2014, nr 2, s. 8.

²²¹ Biblioteka Raczyńskich, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 71, k. 39–39v.

²²² Biblioteka Raczyńskich, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 12, k. 191–191v.

²²³ Biblioteka Raczyńskich, Dział Zbiorów Specjalnych, sygn. 149, k. 83–83v.

²²⁴ A. Sauczuk, *Wybrane kolekcje książek w zbiorach Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, t. specj.: *Polonika w zbiorach obcych*, red. J. Puchalski, A. Chamera-Nowak, D. Pietrkiewicz, 2017, s. 195–201.

²²⁵ Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, KP 31106, k. 1–346.

²²⁶ Lokalizacja oryginału rewizji z 1680 r. poniżej.

Muzeum Narodowe w Krakowie

Utworzono je 1879 r., było więc pierwszym polskim muzeum narodowym o charakterze historyczno-artystycznym. W skład zasobów instytucji początkowo wchodziły kolekcje: Izabeli Czarторыskiej, Władysława Czarторыskiego, Tadeusza Czackiego oraz innych ofiarodawców. Znajdowały się tu również dzieła polskiej sztuki z XIX w. Zbiory muzealne ucierpiały podczas II wojny światowej w wyniku rabunkowej polityki niemieckich władz okupacyjnych. Co ważne, w 1950 r. do Muzeum Narodowego w Krakowie włączono Muzeum Przemysłu Artystycznego oraz Muzeum Książąt Czarторыskich (wraz z zespołem Biblioteka Czarторыskich), co znacząco wzbogaciło zasoby instytucji²²⁷.

Biblioteka Czarторыskich

Dysponujemy bardzo ciekawym dokumentem, będącym spisem życzeń Zygmunta II Augusta wobec różnych dóbr jagiellońskich po jego śmierci²²⁸. Przewidywano dwa warianty: 1) w którym Zygmunt II nie doczekałby się potomstwa, skutkującym rozdaniem majątków królewskich siostrze, 2) spłodzenia przez niego potomka i tym samym konieczność wykupienia zastawionych dóbr. Warto zwrócić uwagę, że ze sporej części tychże majątków w początkach rządów Zygmunta III Wazy utworzono ekonomie wielkksiążęce. Lista jest zatem cenna w kontekście badań nad polityką przekształcania starostw w późniejsze dobra stołowe.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu

Powstał w wyniku zabiegów Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, który pragnął stworzyć centrum gromadzące pamiątki kultury polskiej. W tym celu gromadził rękopisy, ryciny, czasopisma, mapy, książki, kolekcje numizmatyczne oraz wiele innych materiałów. W 1817 r. ustanowiono fundację Ossolińskiego, jednak dopiero 10 lat później zbiory filantropa trafiły do Lwowa. Po II wojnie światowej część z nich przetransportowano do byłego klasztoru Szpitalników z Czerwoną Gwiazdą we Wrocławiu²²⁹.

Najważniejszym rękopisem do historii grodzieńskich dóbr stołowych jest oryginał rewizji ekonomii grodzieńskiej z 1680 r.²³⁰ To jedno z najobszerniejszych

²²⁷ S. Dziedzic, *Kraków a idea muzeum narodowego*, „Zarządzanie w Kulturze” 6, 2005, s. 181, 184–198, 202.

²²⁸ Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czarторыskich, sygn. 301 IV, s. 562–571.

²²⁹ E.A. Żukowska, *Działalność kulturalno-oświatowa i zbiory biblioteczne Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich*, „Roczniki Humanistyczne” 51, 2003, z. 2, s. 181–185.

²³⁰ BOss, Manuscripta, sygn. II/5620.

źródeł do jej dziejów. Dokument, liczący ponad 685 stron, stanowi nieocenioną pomoc w analizie reformy czynszowej przeprowadzonej w 1680 r. Wiele informacji zawartych w materiale pozwala porównać stan ówczesnej gospodarki badanych dóbr stołowych zarówno przed, jak i po wprowadzeniu kluczowego projektu modernizacyjnego. W przeciwieństwie do inwentarza z 1650 r. rękopis obejmuje szczegółowe dane o areale, którym dysponowały wszystkie kategorie społeczne zamieszkujące ekonomię grodzieńską. W źródle odnajdziemy również spis wydatków na różne instytucje, konieczne remonty czy ulgi finansowe. Obiecującym materiałem w badaniach problematyki dóbr stołowych wydawał się także katalog listów i przywilejów wystawianych przez króla²³¹. Spis dotyczy lat 1695–1696 i 1713–1717. Odnalazłem w nim jednak tylko potwierdzenie pełnienia funkcji administratora ekonomii grodzieńskiej przez Macieja Grabowskiego²³².

Streszczenie

W polskich i zagranicznych archiwach, bibliotekach i muzeach znajdują się liczne, aczkolwiek rozproszone źródła do historii ekonomii grodzieńskiej. Pozwalają one na zbadanie wielu aspektów związanych z funkcjonowaniem tej specyficznej własności nadwornej, warto jednak pamiętać, że część archiwaliów do dziejów grodzieńskich dóbr stołowych została zniszczonych w skutek dramatycznych wydarzeń historycznych, głównie II wojny światowej. Omówienie ma nie tylko ułatwiać poszukiwania źródeł do dziejów wybranego majątku, lecz również stanowić przyczynek dla dalszej kwerendy źródłowej związanej z historią ekonomii litewskich. Warto zauważyć, że często dokumenty dotyczące dóbr litewskich znajdują się w tych samych zespołach co źródła opisujące ekonomie koronne. Należy także pamiętać, że sporo źródeł zostało też opublikowanych w dziewiętnastowiecznych wydawnictwach źródłowych. Artykuł nie pretenduje do wskazania wszystkich istniejących źródeł do dziejów gospodarczych ekonomii grodzieńskiej, lecz stanowi subiektywny wybór najważniejszych materiałów. Zestaw ten może być uzupełniany. Przyszłe kwerendy warto byłoby w miarę możliwości poszerzyć także o inne miejsca, jak Petersburg (Российский государственный исторический архив) czy Berlin (Staatsbibliothek zu Berlin).

The Sources of History of the Economy of Grodno in Polish and Foreign Archives, Libraries, and Museums (Summary)

The Polish and foreign archives, libraries, and museums contain numerous although dispersed sources of history of the economy of Grodno. These sources allow us to research a number of aspects related to the functioning of the particular court properties, albeit it is important to remember that a part of the archives regarding the history of Grodno's royal domains has been destroyed due to the several historical events, mainly the World War II. The report above aims to not only facilitate the search for the sources of the history of the selected properties, but it is also meant to contribute to further preliminary research regarding the history of the Lithuanian economy. It is worth noticing that often the documents regarding the Lithuanian domains are located in the same fonds

²³¹ BOss, Manuscripta, sygn. II/138.

²³² *Ibidem*, k. 31.

as sources regarding the royal domains. It is also necessary to remember that several sources were published by source publishers in the nineteenth century. The article is not aspiring to indicate all the existing sources of the history of the Grodno's economy, but it is a subjective selection of the most important sources. This collection of the described materials might be complemented. It is worth considering to expand as much as possible future preliminary research to other places, such as Petersburg (Российский государственный исторический архив) or Berlin (Staatsbibliothek zu Berlin).

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD):
- Archiwum Kameralne (AK), sygn. I/2, I/9, I/10, I/13, II/57, II/116, II/117, II/153, II/155, II/156, II/157, II/160, II/181, II/184, II/185, II/187, III/155, III/159, III/160, III/163, III/164, III/179, III/180, III/181, III/182, III/183, III/184, III/187, III/188, III/190, III/494;
- Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), Rachunki Królewskie, sygn. 387; Inwentarze starostw, sygn. 71;
- Archiwum Tyzenhauzów, Ekonomie pod zarządem Antoniego Tyzenhauza, sygn. D1_XIV; Antoni Tyzenhauz, manufaktury, fabryki, sygn. D3-XVI; Różne papiery z czasów podskarbiostwa Antoniego Tyzenhauza, sygn. D5XX; Antoni Tyzenhauz, rozmaite papiery alfabetycznie ułożone, sygn. D6-XXI; Supliki różne do króla, sygn. D16_XXXIII; Listy podskarbiego Antoniego Tyzenhauza, sygn. D19XLIII, D20, D21_XLV; Korespondencja Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego Wielkiego Księstwa Litewskiego, sygn. D24; Różne papiery Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego Wielkiego Księstwa Litewskiego, sygn. D25;
- Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR), Dział Historyczny, sygn. 214, 215, 1211; Listy domów obcych, sygn. 4734; Dokumenty domów obcych, sygn. 270;
- Archiwum Zamoyskich, sygn. 2782, 2932;
- Metryka Koronna (MK), Lustracje, dz. XVIII, sygn. 13, 78, 79, 80, 81, 82, 86;
- Korespondencja Stanisława Augusta, sygn. 9a, 9b, 9c;
- Zbiór Kartograficzny, sygn. 8-1, 67-1;
- Zbiór Popielów, sygn. 307, 308, 310.
- Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 1097; Archiwum Sanguszków, sygn. 187.
- Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB), Kamera Wojny i Domen w Białymstoku (KWiD), sygn. 257, 460, 517, 569, 570, 617, 994, 1038, 1040, 1190, 1227, 1316, 1337, 1354, 1355, 1384, 1812, 1915, 1917, 3419, 3454, 3578, 3600.
- Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ), Berol. MS. Slav. Fol. 3; BJ Rkp. 6315 III, 6316 III, 6317 IV, 6318 IV.
- Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, Dział Zbiorów Specjalnych, 12, 71, 149.
- Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius (LMAVB), Pagrindinis fondas, sygn. L-18/2-512, P-1236
- Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (LVIA), f. 11, op. 1, 129, 726, 219, 1318, 1332, 1333, 1378, 1379, 1380, 1392, 1394, 1397, 1399, 1400, 1403, 1404, 1405, 1406, 1467, 1481, 1483, 1544, 1545, 1546, 1546, 1547, 1549, 1550, 1584; f. 110, op. 1.
- Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, sygn. 301 IV.
- Sächsisches Staatsarchiv – Hauptstaatsarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinet, loc. 03533/03; 11237 Geheimes Kriegsratskollegium, loc. 10845/13.

Vilniaus universiteto biblioteka (VUB), sygn. F4-(A2127) 35445, 35456, 35458; F5-A29-5269; F48-32860.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Manuscripta, sygn. II/138, II/5620

Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, КР 31106.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Гродно (NGAB Grodno), f. 24, op. 7, sygn. 6–20.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск (NGAB), f. 1711, op. 1; f. 1761, op. 1, 23; f. 1882, op. 1, 1; f. 1928, op. 1, 72, 73, 89, 90, 106, 139, 144, 222, 225, 254, 261.

Российский государственный архив древних актов, Москва (RGADA), f. 389, op. 4, cz. 3; op. 6, cz. 3, 4, 5.

Центральний державний історичний архів України, Львів (CDIAUL), f. 181, op. 2, 653, 719, 1009, 1159, 1160, 1161, 1162, 1163, 1164, 1167, 1168, 1169, 1170, 1172, 1173, 1174, 2191, 2206, 2207, 2208, 2209.

Źródła drukowane

Instruktarz gospodarski [Antoniego Tyzenhauza], w: *Polskie instruktarze ekonomiczne*, wyd. S. Pawlik, Kraków 1915, s. 188–196.

Pamiętniki synowca Stanisława Augusta, wyd. J. Łojek, Warszawa 1979.

Volumina Constitutionum, t. 2: 1550–1609, vol. 2: 1587–1609, przyg. do dr. S. Grodziski, Warszawa 2008.

Акты издаваемые Виленскою Коммиссиею для разбора древних актов, т. 7: *Акты Городненского гродскаго суда*, Вилно 1874 / *Akty izdavaemye Vilenskoïū Kommissieiū dliā razbora drevnikh aktov*, t. 7: *Akty Gorodnenskago grodskago suda*, Wilno 1874.

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 7: 1361–1598, Санкт-Петербург 1872 / *Akty otnosiashchiesiā k istorii Ūzhnoi i Zapadnoi Rossii*, t. 7: 1361–1598, Sankt Peterburg 1872.

Писцовая книга Гродненской экономики с прибавлениями, изданная Виленской Комиссией для разбора древних актов, т. 1–2, Вилно 1881–82 / *Pisťovaiā kniga Grodnenskoï ekonomii s pribavleniāmī*, izdannaiā Vilenskoï Komissiei dliā razbora drevnikh aktov, t. 1–2, Wilno 1881–1882.

Устава на волоки Господара Корола его милости во-всем Великом Княжестве Литовском. Лема Божого Нарожения 1557, месяца апреля 1 дня, w: *Литовская метрика. Knigi publiĉnych del*, t. 1, Юриев 1914 (Русская Историческая Библиотека, t. 30), s. 551–552 / *Ustava na voloki Gospodara Korola ego milosti vo-vsem Velikom Kniazhestve Litovskom. Lema Bozhogo Narozheniā 1557, mesiātsa apreliā 1 dniā*, w: *Litovskaia metrika. Knigi publiĉnych del*, t. 1, Ūriev 1914 (Russkaia Istoricheskaia Biblioteka, t. 30), s. 551–552.

Opracowania

Archiwum Państwowe w Białymstoku. Informator o zasobie archiwalnym, oprac. T. Fiedorowicz, red. M. Kietliński, Białystok 2008.

Bach-Szczawińska C., *Inwentarze skarbowe w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie- źródła do dziejów Krynek XVIII wieku*, w: *Małe miasta. Ślady przeszłości*, red. M. Zemlos. Lublin–Strzyżów–Supraśl 2017, s. 441–465.

Bartoszewicz H., *Zbiory kartograficzne Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 40, 2008, nr 2, s. 144–157.

Baumann E., *Stan zachowania rękopisów подарowanych Bibliotece Jagiellońskiej przez książąt Sanguzków*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 66, 2016, s. 23–30.

- Berska B. et al., *Nowa siedziba Archiwum Narodowego w Krakowie. Założenia funkcjonalne i użytkowe oraz koncepcja magazynu zbiorów archiwalnych z pasywną regulacją klimatu*, „Archeion” 122, 2021, s. 94–127.
- Buczek K., Cywiński R., *Zbiór Popielów, 1499–1899. Inwentarz zespołu PL1/22*, <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/ZbPopiel12.xml> (dostęp: 24 VII 2023).
- Collmer P., *Verwaltete Vielfalt. Die königlichen Tafelgüter in Polen Litauen, 1697–1763*, Stuttgart 2022.
- Čapaite R., Soszyński J., *Średniowieczne rękopisy biblioteczne w zbiorach Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 21, 2014, s. 9–22.
- Dąbrowska E., *Nowoczesna organizacja biblioteki akademickiej na przykładzie Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 106, 2016, s. 39–54.
- Dubas-Urwanowicz E., *Grodno do XVIII wieku. Miasto i ludność*, w: *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. J. Urwanowicz, A. Woltanowski, Białystok 1997.
- Dziedzic S., *Kraków a idea muzeum narodowego*, „Zarządzanie w Kulturze” 6, 2005, s. 181–203.
- Feduszka J., *Pamiętki wołyńskie w zbiorach muzeów polskich*, „Niepodległość i Pamięć” 15, 2008, nr 2, s. 405–420.
- Filipczak-Kocur A., *Cło litewskie 1630–1634 (z dziejów skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego za podskarbiostwa Stefana Paca)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 11, 2008, s. 87–100.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648*, Warszawa 2006.
- Geschichte. Sächsisches Staatsarchiv*, https://www.staatsarchiv.sachsen.de/geschichte-3983.html?_cp=%7B%22accordion-content-4176%22%3A%7B%220%22%3Atrue%7D%2C%22previousOpen%22%3A%7B%22group%22%3A%22accordion-content-4176%22%2C%22idx%22%3A0%7D%7D (dostęp: 3 VIII 2023).
- Gordiejew J., *Losy archiwaliów grodzieńskich z XVI–XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 2, 1998, s. 72–86.
- Iwanowska G., *Archiwum Kameralne, [1451] 1700–1798 [1816]. Inwentarz zespołu PL, 1/8*, <http://www.agad.gov.pl/pomoce/AKamer8.xml> (dostęp: 14 VII 2023).
- Jakubowski M., *Wyznaczanie granic własnościowych w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej oraz ich trwanie w krajobrazie na przykładzie dóbr kamedułów wigierskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 62, 2014, nr 1, s. 19–35.
- Jamski P.J., *Marmuro ir statybinio akmens užpirkimai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje valdant Žygimantui Vazai*, „Lietuvos dailės muziejaus metraštis” 7, 2005, s. 219–230.
- Jankowski R., *Archiwum Radziwiłłów*, https://agad.gov.pl/?page_id=872#WAGAD (dostęp: 17 VII 2023).
- Jaroszewicz J., *Opis Litwy od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. 2, Wilno 1844.
- Karwasińska J., *Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 70–125.
- Kijas S., *Gdy biblioteka miała sto lat*, „Winieta. Pismo Biblioteki Raczyńskich” 66, 2014, nr 2, s. 8–9.
- Kościółkowski S., *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970.
- Krawczuk W., *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2002.
- Kriegseisen W., *Źródła do historii Rzeczypospolitej szlacheckiej w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku*, „Kwartalnik Historyczny” 105, 1998, nr 4, s. 87–106.
- Krivenko-Bużinskaja O., <https://lvia.archyvai.lrv.lt/lt/apie-mus/istorija/> (dostęp: 24 IV 2025).
- Leonavičiūtė-Gecevičienė R., *Bona Sforca ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Jogailaičių dinastijos stiprinimas*, Vilnius 2021, mps pracy doktorskiej napisanej pod kier. R. Ragauskienė, VUB.
- Lippert W., *Das Sächsische Hauptstaatsarchiv zu Dresden und sein Neubau*, „Archivalische Zeitschrift” 35, 1925, s. 41–42.

- Maciuk O., *Informacja o zasobie archiwum historycznego we Lwowie*, „Archeion” 99, 1998, s. 186–189.
- Maroszek J., *Źródła rękopiśmienne do dziejów północno-wschodniej Polski w zbiorach moskiewskich*, „Białostoczczyzna” 3–4, 2000, nr 59–60, s. 3–8.
- Matelski D., *Restytucja poloników z Białorusi, Ukrainy i Litwy za Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Studia Podlaskie” 12, 2002, s. 129–171.
- Moroz M., *Działalność Józefa Markiewicza w ekonomii grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*, „Białostoczczyzna” 49, 1998, nr 1, s. 15–29.
- Pietrzyk Z., *Biblioteka Jagiellońska- wczoraj, dziś i wyzwania przyszłości*, „Rocznik Biblioteki Kraków” 2, 2018, s. 231–242.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Dwory starostwa grodzieńskiego w XVI wieku – uwagi o stanie gospodarczym w świetle źródeł*, „Echa Przeszłości” 22, 2021, nr 2, s. 67–85.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Zasoby wodne w dobrach wielkksiążęcych zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2016.
- Radzyński Z.L., Skobielski, Gorczak B., *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: 1366–1506, Lwów 1887.
- Sauczuk A., *Wybrane kolekcje książek w zbiorach Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, t. specj.: *Polonika w zbiorach obcych*, red. J. Puchalski, A. Chamera-Nowak, D. Pietrzkiewicz, 2017, s. 195–210.
- Spaleniak W., *Jubileusz 185-lecia Biblioteki Raczzyńskich*, „Winieta. Pismo Biblioteki Raczzyńskich” 66, 2014, nr 2, s. 1–2.
- Sprogis I.Ā., *Inwentarz b. Wileńskiego Archiwum Centralnego*, cz. 1, nr 1–11794, Wilno 1929.
- Stańczak E., *Kamera saska za czasów Augusta III*, Warszawa 1973.
- Stebelski A., *Dzieje zniszczenia Archiwum Głównego Akt Dawnych*, w: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 14–28.
- Sułkowska I., Woźniakowa M., *Księgi wpisów i dekretów polskiej kancelarii królewskiej z lat 1447–1795*, http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml?id0xfffff87568d80 (dostęp: 21 VII 2023).
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2009.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 8: *Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2020.
- Żukowska E.A., *Działalność kulturalno-oświatowa i zbiory biblioteczne Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich*, „Roczniki Humanistyczne” 51, 2003, s. 181–189.
- Афанасьева Т.Ю., *История комплектования Национального исторического архива в г. Гродно*, „Белорусский Исторический Обзор” 7, 2022, nr 2, s. 122–132 / Afanaseva T.ĪŪ., *Istoriĭa komplektovaniĭa Natsionalnogo istoricheskogo arkhiva v g. Grodno*, „Belorusskĭi Istoricheskĭi Obzor” 7, 2022, nr 2, s. 122–132.
- Акулович Г.Е., *Фонды Национального Исторического Архива Беларуси*, Минск 2006 / Akulovich G.E., *Fondy Natsionalnogo Istoricheskogo Arkhiva Belarusi*, Minsk 2006.
- Рычаловский Е.Е., *Российский государственный архив древних актов*, „Bulletin des DHI Moskau” 4, 2010, s. 42–49 / Rychalovskĭi E.E., *Rossiĭskĭi gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov*, „Bulletin des DHI Moskau” 4, 2010, s. 42–49.

Strony internetowe

<https://tsdial.archives.gov.ua/index5.html> (dostęp: 3 VIII 2023).

Maciej Kwiatkowski – doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych w Uniwersytecie w Białymstoku. Laureat II edycji Konkursu CP NBP za najlepszą pracę magisterską z historii społeczno-gospodarczej. Zainteresowania: funkcjonowanie ekonomii królewskich i wielkopsiążących w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, dawne systemy rolne, zniszczenia wojenne, skutki oraz reakcje ludności na klęski elementarne i epidemie. E-mail: m.kwiatkowski@uwb.edu.pl